

Neringa Klumbytė

Bipolinio istorinio teisingumo struktūros ir politinė atskirtis. Lietuvos rusakalbių prisiminimai apie Antrąjį pasaulinį karą Lietuvos ir Rusijos istorijos politikos kontekste

Santrauka. Lietuvos istorijos politikoje daug dėmesio skiriama sovietinei okupacijai ir pokario rezistencijai, o Rusijos Federacijoje – Antrojo pasaulinio karo pergalei ir Europos išvadavimui iš fašizmo. Remdamasi Lietuvos ir Rusijos Federacijos istorijos politikos analize bei etnografiniais Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje 2016–2017 m. atliktais tyrimais, šiame straipsnyje teigiu, kad Lietuvos ir Rusijos istorijos politika kuria bipolinio istorinio teisingumo struktūras, straipsnyje įvardijamas „okupacija“ ir „išvadavimas“. Šios struktūros teisingumą vienai tautinei grupei pateikia kaip neteisybę kitos grupės atžvilgiu. Lietuvoje analizuojamų Antrojo pasaulinio karo pabaigos minėjimų atveju jos formuoja politinę atskirtį, kuri tiek rusakalbių, tiek lietuvių kvestionuojama asmeninio kentėjimo ir susitaikymo istorijomis. Straipsnyje teigiama, kad geopolitinio nesaugumo, susidariusio po 2014 m. Rusijos ir Ukrainos konflikto, sąlygomis bipolinės istorinės struktūros įgyja ypatingą politinę reikšmę ir yra tiek Lietuvos, tiek Rusijos vykdomos (istorijos) politikos padarinys.

Pagrindiniai žodžiai: istorinis teisingumas, atmintis, Antrasis pasaulinis karas, politinė atskirtis, rusakalbiai.

Key words: historical justice, memory, World War II, political marginalization, Russian speakers.

Aš atsargiai atidarau duris į tautinių bendrijų namus. Išgirstu muziką ir, klausydamasi jos garso, nueinu į mažą pritemusią salę. Scenoje žilas vyras prie mikrofono dainuoja dainą. Jo gilus, stiprus ir emociingas balsas tarsi persilieja per mane ir navingiuoja tolyn. Aš nusišypsau,

bet jis nepastebi, atrodo, kad jis kažkur praityje. Tai viena iš garsiųjų karo dainų, aš atpažįstu ją iš savo vaikystės sovietiniame Kaune:

Мне кажется порою, что солдаты,
С кровавых непришедшие полей,
Не в землю нашу полегли когда-то,
А превратились в белых журавлей...¹

¹ Kartais man atrodo, kad kariai,
Nesugrįžę iš kruvinių laukų,
Neatgulė kadais į žemę,
O pavirto baltomis gervėmis...

Straipsnyje vertimai iš rusų kalbos yra autorės (N. K.). Informantų kalba netaisyta.

Jos šaukia iš dangaus ir gal todėl nutylama žiūrint į dangų, jos skrenda per rūką, ir aš kada nors skrisiu su gervėmis, palikęs visus žemėje, – ilgesingai skamba dainos žodžiai².

Vėliau susipažįstu su Vasilijumi, 85 metų ukrainiečiu, buvusiu inžinieriumi, gyvenančiu Lietuvoje nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos³. Jis repetavo „Gerves“ Gegužės 9-osios, Sovietų Sąjungos pergalės prieš nacistinę Vokietiją, dienos minėjimui. Prisiminusi jo dainą paklausiau, ar jam ką nors reiškia Antrasis pasaulinis karas. „Значит. Погиб отец“ („Reiškia. Žuvo tėvas“), atsako Vasilijus.

Posovietinėje Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo pabaiga siejama su sovietine okupacija, lėmusia Lietuvos kaip suverenos valstybės išnykimą iš pasaulio žemėlapių beveik pusei šimtmečio (1945–1990). Lietuvos istorijos naratyvai apie Antrąjį pasaulinį karą ir pokarį, atkartojami mokyklų mokomuosiuose planuose, žiniasklaidos puslapiuose, valstybinių švenčių metu, muziejuose ir istoriniuose paminkluose, pabrėžia gyventojų tremtis į Sibirą, priverstinę emigraciją į Vakarų ir

pasipriešinimą sovietinei okupacijai (plg. Nikžentaitis 2013; Čepaitienė 2013; Сафроновас 2009c). Kai kurie istorikai prilygina pokario rezistenciją pogrindžio valstybės, kuri galutinai buvo sunaikinta sovietinės armijos ir valdžios šeštame dešimtmetyje, egzistavimui (Petrauskienė 2017; plg. Gailius 2011). Lietuvoje taip pat siekiama, kad istorinis teisingumas būtų atkurtas: vyksta teismo procesai, kuriuose pokario metu kolaboravusieji su sovietų valdžia žmonės teisiami pagal Lietuvos Respublikos (LR) baudžiamojo kodekso straipsnį Nr. 99 „Genocidas“⁴. Kitaip nei Jungtinių Tautų Konvencijoje, kur į apibrėžimą neįtraukiama „socialinės“ ir „politinės“ grupės, pagal LR baudžiamąjį kodeksą genocidą vykdydysiuoju pripažįstamas „tas, kas siekdamas fiziškai sunaikinti visus ar dalį žmonių, priklausančių bet kuriai nacionalinei, etninei, rasinei, religinei, socialinei ar politinei grupei“⁵. Vyksta Medininkų žudynių ir Sausio 13-osios bylų nagrinėjimo procesai, kur dalis kaltinamųjų teisiami už akių, nes jie slapstosi Rusijoje⁶. LR Vyriausybė siekia, kad Rusijos Federacija atly-

² Muzika – Jano Frenkelio, tekstas – Rasulo Gamzatovo, 1968. Žr. Jurijaus Guliajevo (Юрий Гуляев) atliekamą dainą: <https://www.youtube.com/watch?v=RgTshv68UaM> (žiūrėta 2017 08 22).

³ Vadovaujantis Amerikos antropologijos asociacijos etikos kodeksu, informantų vardai ir juos identifikuojantys duomenys yra pakeisti arba praleisti, išsaugant biografinių pasakojimų reikšmes. Visi minimi faktai pasakojimuose yra pateikti informantų, jie gali būti netikslūs, nes atmintis yra selektyvi ir fragmentiška. Pasakojimai atspindi subjektyvias nuostatas ir informantų santykį su istorija bei visuomene.

⁴ Plačiau apie įstatymą ir jo taikymą žr. Žilinskas (2001; 2004).

⁵ LR baudžiamojo kodekso 99 straipsnis. Genocidas. „Tas, kas siekdamas fiziškai sunaikinti visus ar dalį žmonių, priklausančių bet kuriai nacionalinei, etninei, rasinei, religinei, socialinei ar politinei grupei, organizavo, vadovavo ar dalyvavo juos žudant, kankinant, žalojant, trikdant jų protinį vystymąsi, deportuojant, kitaip sudarant tokias gyvenimo sąlygas, kad jos lėmė visų jų ar dalies žūtį, riboją toms grupėms priklausančių žmonių gimstamumą ar prievarta perdavė jų vaikus kitoms grupėms, baudžiamas laisvės atėmimu nuo penkerių iki dvidešimties metų arba laisvės atėmimu iki gyvos galvos.“ Prieiga per internetą: <https://www.infolex.lt/ta/66150:str99> (žiūrėta 2017 10 22).

⁶ Žr., pavyzdžiui, Rūta Kupetytė. „Teismas vėl atsiverčia Sausio 13-osios bylą“. 2016 10 03. 14:49.

gintų Lietuvos žmonėms ir Lietuvos valstybei sovietinės okupacijos padarytą žalą, vertinamą milijardais eurų⁷.

Iškilmingi karo pabaigos paminėjimai gegužės 9-ąją, pagal Rusijos Federacijos valstybinių švenčių kalendorių *Pergalės dieną* (rus. *День Победы*), šlovina pergalę ir dažnai pabrėžia Lietuvos išvadavimą iš nacių okupacijos, nutylėdami arba kvestionuodami sovietinę Lietuvos okupaciją⁸. Tokie išsiskiriantys istoriniai naratyvai – Lietuvoje apie okupaciją ir rezistenciją, o Rusijos Federacijoje apie pergalę prieš fašizmą ir Europos išvadavimą – ir juos institucionalizuojanti valstybės bei vieša politika formuoja *bipolines istorines struktūras*. Šiame straipsnyje jos įvardijamos „okupacijos“ ir „išvadavimo“ sąvokomis. Tokios struktūros apibendrina istorijos politikos tendencijas, kurios abiejų valstybių vadovų, politikų, žiniasklaidos atstovų pateikiamos kaip prieštaraujančios viena kitai. Jos turi institucinį pagrindą, yra remiamos įstatymais, jos taip pat atsispindi einamojoje ir tarptautinėje

politikoje (plg. Ehin, Berg 2013; Onken 2007; Kuposov 2018). Šios struktūros įtvirtinamos ir geografiškai – paminklai ir gatvių pavadinimai nužymi erdvę, kurioje viena ar kita struktūra įgyja materialias reprezentacijas.

„Okupacijos“ struktūra remiasi tam tikrų gyventojų grupių – tremtinių ir politinių kalinių – asmeninėmis istorijomis, panašiai kaip „išvadavimo“ struktūra remiasi Antrojo pasaulinio karo veteranų istorijomis. „Okupacijos“ struktūra yra kuriama įvairių valstybės institucijų, politinių partijų bei individų, taip pat visuomeninių organizacijų⁹. „Išvadavimo“ istorinė struktūra yra pirmiausia kuriama ir remiama Rusijos Federacijos, Lietuvoje naudojama Rusijos Federacijos ambasados ir konsulato atstovų, rusų politinių partijų, kai kurių rusų bendrijų narių ir rusakalbių ar lietuvių, kurie sieja save su šia istorija. Ji daugiausia Lietuvoje funkcionuoja privačioje erdvėje, taip pat su Antruoju pasauliniu karu susijusių viešų minėjimų ir renginių metu.

LRT televizija. Prieiga per internetą: <http://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/150087/teismas-vel-atvercia-sausio-13-osios-byla> (žiūrėta 2017 10 22).

⁷ Žr. Lietuvos Respublikos įstatymas dėl SSRS okupacijos žalos atlyginimo. 2000 m. birželio 13 d. Nr. VIII-1727. Prieiga per internetą: <https://e-tar.lt/acc/legalAct.html?documentId=TAR.03410B6A865C&lang=lt> (žiūrėta 2017 10 22). LR Vyriausybė įvertino padarytą žalą 20 mlrd. JAV dolerių, dėl tokio dydžio reikalavimo siūlyta derėtis Rusijai 2001 m. Plačiau apie įstatymo pagrįstumą tarptautinės teisės kontekste žr. Žalimas (2006).

⁸ Lietuvoje Pergalės dieną organizuoja Rusijos Federacijos diplomatinės atstovybės, rusų politinės partijos, rusakalbių bendruomenės ir kitos organizacijos.

⁹ Pavyzdžiui, miestų savivaldybės, Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerija, Lietuvos Respublikos kultūros ministerija, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Tėvynės Sąjunga-Lietuvos krikščionys demokratai, Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga ir kitos institucijos užsiima pačia įvairiausia veikla, įtvirtinančia „okupacijos“ istorinę teisingumo struktūrą (žr. Trimonienė 2006 apie sovietinio teroro aukų ir partizaninio judėjimo dalyvių atminimo įamžinimo programas ir iniciatyvas). V. Safronovas (2009c), analizuodamas atminimo dienų ir įstatymų, kodifikuojančių istorijos politiką, genezę posovietiniu laikotarpiu sieja tokią politiką su dešiniuosiomis partijomis.

Šios struktūros yra ir istorinio *teisingumo* struktūros: „okupacijos“ atveju nukentėjusieji nuo sovietinės okupacijos yra aukos, kurios heroizuojamos ir gerbiamos. „Išvadavimo“ struktūroje aukos yra žuvusieji Antrajame pasauliniame kare; išlikusieji, kaip Vasilijaus dainuojamoje dainoje „Gervės“, sieja savo biografijas su žuvusiais. Lietuvoje šios struktūros viešojoje erdvėje dažnai įgyja tautinę dimensiją, nukentėję nuo sovietinės okupacijos dažnai yra lietuviai, o minintys Antrojo pasaulinio karo pergalę – rusai arba rusakalbiai. Teisingumas vienos grupės atžvilgiu tampa neteisybe kitai grupei (plg. Hayden 2014) Lietuvoje ir Rusijoje, taip pat ir pačioje Lietuvoje – Lietuvos lietuvių ir Lietuvos rusakalbių atveju. Bipolinės istorinės struktūros Lietuvoje ypatingą reikšmę įgijo geopolitinio nesaugumo kontekste, susidariusiame po Rusijos ir Ukrainos konflikto, prasidėjusio Maidano revoliucijos metu 2014 m. pradžioje, išaugusio į Krymo aneksiją ir karą Rytų Ukrainoje¹⁰. Lietuvos žiniasklaidoje ir viešojoje

erdvėje Gegužės 9-osios minėjimai siejami su okupacinės praeities nostalgija bei Rusijos ekspansinės politikos rėmimu, o minėjamų dalyviai apibūdinami kaip potencialiai nelojalūs piliečiai, paveikti Rusijos propagandos¹¹.

Teisingumo kaip neteisybės (angl. *justice as unfairness*) sąvoką suformulavo antropologas ir teisininkas Robertas M. Haydenas (2014). Jis analizavo pereinamojo laikotarpio tarptautinių teismų teisingumą (angl. *transitional justice*). Nagrinėdamas teisingumo praktikas tarptautinio buvusios Jugoslavijos kriminalinio tribunolo atveju, R. M. Haydenas teigia, jog Mešos Selimovič'iaus literatūriniame veikle *Dervišas ir mirtis* (*Derviš i smrt*, 1966) *teisingumo kaip neteisybės* perspektyva galėtų padėti geriau suprasti tarptautinės teisės (ne)efektyvumo praktikas. M. Selimovič'iaus veikėjai teigia, kad, „nors visos neteisybės yra vienodos, bet visi mano, jog neteisybė prieš jį patį yra pati didžiausia“ (p. 172, cituota Hayden 2014; 19). M. Selimovič'ius taip pat teigia, kad „kaltę lengva surasti, o teisingu-

¹⁰ Istorikų ir kitų mokslininkų darbai analizuoja įvairias temas, kurios nebūtinai patvirtina istorinio teisingumo struktūras ar netgi jas griauna. Rašant apie pokarį, keliami kolaboravimo su sovietų valdžia, Lietuvos partizanų nusikaltimų klausimai (žr. Pocius 2009, Donato Glodenio puslapiai/Istorija. Prieiga internetu: <https://dg.lapas.info/tema/istorija/> (žiūrėta 2017 10 22)). Kai kurie istorikai kritiškai pasisako prieš supaprastintą istorijos suvokimą, supriešindami istorinę ir propagandinę „tiesas“. Žr. Valdemaras Klumbys. „Istorikas Valdemaras Klumbys: nepainiokime istorinių tyrimų su propagandinėmis akcijomis“, 2017 12 18, 15:03. Prieiga internetu: <https://www.delfi.lt/pilietis/voxpopuli/istorikas-valdemaras-klumbys-nepainiokime-istoriniu-tyrimu-su-propagandinemis-akcijomis.d?id=76656293> (žiūrėta 2017 10 22). Apie mokslinius ir nevyriausybinių organizacijų tyrimus Rusijoje žr. Greene, Lipman and Ryabov (2010).

¹¹ Žr. Rytų Europos studijų centro ir „Baltijos tyrimai/Gallup“ Lietuvos piliečių nuostatų ginti šalį kilus kariniam konfliktui ir tautinių mažumų lojalumo tyrimą. Prieiga internetu: <http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/spec-tyrimas-ka-darytu-lietuvos-rusai-ir-lenkai-jei-kremliaus-pultu-baltijos-salis.d?id=71971382> (žiūrėta 2016 08 13). Žr. ataskaitą, kokios vyrauja temos apie tautines grupes žiniasklaidoje: Monika Frėjutė-Rakauskienė (2015) „Žiniasklaidoje vyraujančios tematikos apie tautines grupes 2014–2015 m. apžvalga“, 36–37. Prieiga internetu: <http://tmde.lrv.lt/lt/teisine-informacija/tyrimai-ir-analizes> (žiūrėta 2016 08 13).

mas yra tai, ką, mūsų manymu, yra teisinga padaryti, todėl teisingumas gali būti bet kas“ (p. 46, cituota Hayden 2014; 22). R. M. Haydeno sąvoka *teisingumas kaip neteisybė* atskleidžia paradokšą, kad vykdomas teisingumas vienos grupės atžvilgiu tampa neteisybe kitai grupei. Kalbėdamas apie visuomenės susitaikymą, R. M. Haydenas teigia, kad efektyvi pereinamojo laikotarpio teisingumo forma greičiausiai būtų garsusis Abrahamo Linkolno pasižadėjimas, pasakytas jo antrosios inauguracijos kalboje JAV pilietinio karo pabaigoje: „<...> be pykčio visiems ir su malone visiems“ (cituota Hayden 2014; 21). Pereinamojo laikotarpio tarptautinei teisei įgyvendinant teisingumą buvusioje Jugoslavijoje galime matyti „pyktį kai kuriems, malonę kitiems“ (Hayden 2014; 21). Svarbu yra atkurti pokonfliktinę visuomenę, o ne didinti socialinį susiskaldymą, teigia R. M. Haydenas (ten pat; 22)¹².

Lietuvos atveju tiek „okupacijos“, tiek „išvadavimo“ struktūrose neteisybė vienos ir kitos grupės perspektyvoje yra didžiausia jų grupės atžvilgiu. Lietuvoje teisingumo lietuvių atžvilgiu įgyvendinimą gali atspindėti įvairios praktikos: Antrojo pasaulinio karo eitynių, sovietinių simbolių viešose vietose bei svarstytas, bet nepriimtas Georgijaus juostelių draudimas¹³. Rusakalbiai, kuriems Pergalės diena

yra svarbi, tokias praktikas gali suvokti kaip neteisybę Antrojo pasaulinio karo aukų ir jų palikuonių ar ir jų pačių atžvilgiu (plg. Šutinienė 2011). Taip teisingumas vienos grupės atžvilgiu virsta neteisybe kitai grupei. Bipolinio istorinio teisingumo struktūros įteisina jas remiančių valstybių vietinę ir tarptautinę suverenumo politiką; Rusijos Federacijos atveju taip pat rusakalbių diasporos ir buvusios Sovietų Sąjungos teritorijų politiką (plg. Koposov 2018); jos veikia kaip vienijanti ideologija, pateikianti pilietiškumo idealus.

Sąvokos „bipolinė istorinė (teisingumo) struktūra“ įvedimas atskleidžia, kad istoriniai naratyvai gali būti galios išraiška, formuojama valstybės ir visuomenės ir formuojanti valstybės ir visuomenės procesus bei, kaip teigiama šiame straipsnyje, kurianti politinę atskirtį (žr. toliau). Istorinės „okupacijos“ ir „išvadavimo“ struktūros veikia kaip *struktūrinės* galios formos: „<...> formuoja veiksmų lauką taip, kad tam tikras elgesys tampa galimas, o kitas mažiau galimas arba negalimas“ (Wolf 1990; 587). Politinė atskirtis, kuri formuojama „okupacijos“ struktūros kontekste, yra tam tikrų apribotų veiksmų, tokių kaip laisvai švęsti Antrojo pasaulinio karo baigtį žyminčią Pergalės dieną, patirtis. Tai *struktūrinės* galios patirtis, išreiškiamą per (istorinės) neteisybės jausenas (pavyzdžiui, „dabar baisu

¹² Apie konfliktus, kylančius dėl posovietinės Lietuvos istorijos interpretacijų, pabrėžiančių „okupaciją“, žr. Berg ir Ehin (2013); Сафроновас (2009c).

¹³ Lietuvoje Seimo Tėvynės sąjungos-Lietuvos krikščionių demokratų frakcijos nariai 2016 m. parengė įstatymo projektą (kuris nebuvo priimtas), siūlantį uždrausti Georgijaus juostelę, priskiriant ją prie draudžiamos sovietinės simbolikos. Apie šį įstatymo projektą žr. ELTA. „Georgijaus juostelę siūloma priskirti draudžiamai sovietinei simbolikai“. Prieiga internetu: <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/georgijaus-juostele-siuloma-priskirti-draudziamai-sovietinei-simbolikai.d?id=70256610> (žiūrėta 2017 10 22).

visgi gyventi, ir, va, neigiami šitų kariavusiųjų nuopelnai“, žr. toliau), taip pat per nesaugumo, izoliacijos, neigiamo stereotipizavimo patirtis (pavyzdžiui, „po kelių neonacių išpuolių nustojau [eiti į Pergalės dienos minėjimus], bijodama dėl savo vaikų“, žr. toliau).

Kitaip nei politiniuose moksluose, kur politinė atskirtis dažnai siejama su ribotu politiniu dalyvavimu (žr., pavyzdžiui, Kamenitsa 1998) ar etninių grupių diskriminacija (žr. Raleigh 2010), šiame straipsnyje „politinė atskirtis“ suvokiama kaip platesnis procesas, susijęs su informantų jausenomomis ir patirtimis. Nors Lietuvoje rusakalbių politinis dalyvavimas neribojamas, kalbinti informantai patiria neteisybę dėl istorijos politikos. Etnografiškai šios patirtys išvelgiamos slaptumo praktikoje, susijusiose su Pergalės dienos minėjimu, prisiminimuose apie nacionalistų išpuolius ir nesaugumo jausenose, susijusiose su neigiamu stereotipizavimu žiniasklaidoje ar viešojoje erdvėje¹⁴. Nors viešoji erdvė demokratinėse visuomenėse yra daugialypė ir negali būti suvokiama tik per bipolinių istorinių struktūrų prizmę, šio straipsnio tikslas nėra atskleisti šią įvairovę. Straipsnyje siekiama pristatyti *bipolinių istorinių (teisingumo) struktūrų* reiškinį, analizuojant *bipolinių istorinių struktūrų* susiformavimą Lietuvos ir Rusijos valstybių istorijos politikos kontekste bei jų funkcionavimą viešojoje erdvėje ir kasdieninėje aplinkoje Pergalės dienos kontekste 2016–2017 metais.

Straipsnyje pirmiausia trumpai pristatau tyrimus ir metodologiją. Toliau, remdamasi istorikų ir politologų darbais, pateikiu istorijos politikos Lietuvoje ir Rusijoje apžvalgą, kuri atskleidžia bipolinių istorinių struktūrų sudarymą ir jų svarbą geopolitinio nesaugumo kontekste. Remdamasi savo tyrimais toliau analizuoju konkrečius etnografinius pavyzdžius – 2017 m. Pergalės dienos minėjimus, kurių metu išreiškiamos ir formuojamos bipolinės „okupacijos“ ir „išvadavimo“ struktūros. Skyriuje „Rusakalbių ir lietuvių prisiminimai apie Antrąjį pasaulinį karą ir pokarį“ analizuoju daugiausia rusakalbių ir kai kurių lietuvių prisiminimus apie Antrąjį pasaulinį karą, kurie pasakoja apie jų nėtekstis, kentėjimą ir išlikimą. Šie pasakojimai kvestionuoja tiek „okupacijos“, tiek „išvadavimo“ struktūras, atskleisdami, kad buvimas vienoje ar kitoje istorijos pusėje dažnai buvo susijęs su atsitiktinumu ir bandymu išlikti. Skyrius „Politinė atskirtis ir biografines jungtis“ analizuoja, kaip „okupacijos“ struktūra formuoja politinę atskirtį tarp rusakalbių, kartu kaip jie bando prisitaikyti prie „okupacijos“ istorijos naratyvų pabrėždami savo biografines jungtis su Lietuva ir lietuviais bei pripažindami Lietuvos sovietinę okupacijos istoriją. Išvadose grįžtu prie teisingumo ir susitaikymo temų pokonfliktinėje visuomenėje, teigdama, kad daugumos informantų atveju toks susitaikymas yra įvykęs, tačiau, susidarius geopolitiniam nesaugumui, jis yra ardomas.

¹⁴ Socialiniuose moksluose ekonominė ir politinė marginalizacija, kitaip nei šiame straipsnyje, dažnai matoma kaip susijęs procesas (pavyzdžiui, Threadcraft 2014). Lietuvoje diskriminacija dėl tautybės yra mažesnė, palyginti su ES vidurkiais (Europos Komisija 2015; Matulionis et al. 2011). Apie rusų tautinės mažumos marginalizaciją ir asimiliaciją žr. Petrušauskaitė ir Pilnikaitė Sotirovič (2012).

Tyrimai ir metodologija

Šis straipsnis remiasi tyrimu, 2016 m. balandį–2017 m. rugpjūtį atliktu trijuose Lietuvos miestuose – Vilniuje, Klaipėdoje ir Kaune. Jo metu apklausti 54 abiejų lyčių, įvairaus amžiaus, įvairių profesijų ir tautybių miestų gyventojai, įrašytos jų mintys apie Antrąjį pasaulinį karą ir pokarį (jei prisiminė), sovietmetį ir Nepriklausomybės laikotarpį. Interviu su apklaustaisiais sudarė apie 73 valandų medžiagą¹⁵. Iš informantų trylika Antrojo pasaulinio karo metu buvo vaikai ar paaugliai; iš jų viena informantė buvo gimusi 1919 m., kita – 1925 m. Jų karo atmintis buvo kitokia: Antrojo pasaulinio karo veteranai svarbios buvo ne tik artimųjų, bet ir karo bendražygių nūtektys, taip pat pergalė kare. Lietuvei iš Naujosios Vilnios karo pabaiga reiškė saugumą ir išlikimą. 28 informantai buvo rusakalbiai, 26 – lietuviai. 17 informantų buvo vyrai ir 37 moterys. Straipsnyje nėra apibendrinami visi duomenys, bet gilinamasi į didžiojoje dalyje interviu išryškėjusią tendenciją prisiminti Antrąjį pasaulinį karą per asmenines netektis (pagrindinė straipsnyje analizuojama medžiaga daugiausia pateikta vyresniosios kartos informantų), o lietuvių atveju – per „iškentėjimo“ ir „išgyvenimo“ diskursą. Šiame straipsnyje panaudoti ir dalyvaujančiojo stebėjimo duomenys, surinkti 2016–2017 m. ir kai kuriais ankstesniais metais Pergalės dienos (gegužės

9-osios), Klaipėdos išvadavimo iš nacistinės Vokietijos (sausio 28-osios), Gedulo ir vilties dienos (birželio 14-osios) bei Okupacijos dienos (birželio 15-osios) minėjimuose¹⁶. Tyrimo metu 2016–2017 m. taip pat atlikau kelių tautinių bendrijų bei rusakalbių bendruomenių veiklos dalyvaujantįjį stebėjimą, kalbėjau su jų lyderiais ir atstovais ir dalyvavau jų renginiuose.

Pagrindiniai interviu, naudojami šiame straipsnyje, surinkti taikant į asmenį orientuotą interviu metodą (angl. *person-centered interviewing*, žr. Levy, Hollan 2000). Tokie interviu atskleidžia istorijos, visuomenės ir asmens santykį. Pokalbio metu buvo užduodami nestruktūruoti klausimai apie tėvus ir senelius, jų atvykimą į Lietuvą, karą ir pokarį, šeimą ir darbą, gyvenimą sovietmečiu ir nepriklausomoje Lietuvoje. Bandant geriau suprasti ar patikslinti informanto požiūrį į istoriją, interviu pabaigoje buvo užduodami pusiau struktūruoti klausimai apie Antrojo pasaulinio karo, pokario rezistencijos reikšmę, taip pat Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą.

Šiame straipsnyje sąvoką „rusakalbiai“ vartojau tada, kai pagrindinė kasdieninėje aplinkoje informantų vartojama kalba buvo rusų kalba. Dalis jų laikė save lietuviais, kiti – rusais, dar kiti – ukrainiečiais, baltarusiais, keli buvo lenkai ar žydai. Kai kuriems informantams buvo sunku pasakyti, kas jie tokie, nes jie buvo kilę iš mišrių šeimų. Su informantais interviu buvo atliekamas

¹⁵ Aštuoni buvo 25–35 metų, penkiolika – 36–55 metų, dvidešimt devyni buvo 56 metų ir vyresni.

¹⁶ Kiekvieną vasarą nuo 2004 m. dalyvavau Gedulo ir vilties dienos minėjimuose Vilniuje; 2008 m. dalyvavau Pergalės dienos minėjime Klaipėdoje; peržiūrėjau 2009 m. Pergalės dienos minėjimo Klaipėdoje vaizdo įrašą. 2017 m. taip pat dalyvavau Klaipėdos išvadavimo (sausio 28 d.) iš nacistinės Vokietijos minėjime. Ankstesnių metų duomenys yra svarbūs konteksto suvokimui, straipsnio analizėje naudojami 2016–2017 m. tyrimo duomenys.

rusų arba lietuvių kalba, kalbą pasirinkdavo patys pašnekovai. Visi apklaustieji buvo Lietuvos piliečiai, pragyvenę Lietuvoje daug metų arba gimę Lietuvoje. Analizėje nevertu nei *tautinių mažumų*, nei *tautinių bendrijų* sąvokų, nes sąvoka „tautinė mažuma“ buvo nepriimtina kai kuriems rusakalbiams, jie teigė nesijaučią esanti „mažuma“. „Tautinė bendrija“ yra juridinis terminas, ir tik kai kurie iš apklaustųjų buvo tautinių bendrijų nariai.

Mano atlikto tyrimo kontekste, kalbant apie didžiuosiuose Lietuvos miestuose gyvenančius rusakalbius, nebūtų tikslinga vartoti ir *etninių grupių* terminą¹⁷. „Etninė grupė“, kaip ir „tauta“, yra įsivaizduojama bendruomenė (Anderson 1983). Apklausti rusakalbiai nesijautė priklausą „etninei grupei“; priešingai, dauguma pabrėžė savo daugialypes (pavyzdžiui, „aš lietuvis ir rusas“) ar mišrias tapatybes. Grupiškumą būtų galima šiek tiek identifikuoti tautinių bendrijų atveju, tačiau etninė dimensija yra tik viena iš galimų tapatybių formų, jungianti skirtingų tautybių atstovus į atskiras grupes. Kai kurias rusakalbių grupes sudarė įvairių ir mišrių tautybių žmonės ir jie būrėsi į jas vedami tam tikrų interesų, dažniausiai susijusių su kultūrine veikla¹⁸. Tautinės bendrijos pasiūlo galimybes organizuoti tautines veiklas ir išreikšti savo

tautinę tapatybę, tačiau jos suburia tik nedidelį skaičių, dažniausiai vyresnio amžiaus, žmonių.

Šiame straipsnyje renkuosi ne „etninės grupės“ ar „tautybės“, bet *biografijos* sąvoką. „Biografijos“ sąvoka leidžia atskleisti, kad žmogus yra tam tikras įvairių biografinių jungčių, siejančių jį su kitais žmonėmis, daiktais ar įvykiais, rinkinys. Tautybė yra vienas biografijos elementų, egzistuojantis greta kitų, susijusių su žmogaus asmeniniu gyvenimu, darbu ir socialiniais santykiais. Tai, kad, kai ieškojau informantų rusų, man dažnai nurodydavo pažįstamus „tikrai rusus“ ir man tekdavo kalbėtis su ukrainiečiu, baltarusiu, lenku, Vilniaus krašto gyventoju ar mišrios tautybės žmogumi, rodo, jog tautybė rusakalbiams ar lietuviams nebuvo svarbus bendravimo elementas. „Rusas“ / „rusė“ dažnai buvo identifikuojami pagal kalbą, kuria kalbėdavo namie, arba rusų mokyklos lankymą. Jaunosios kartos rusakalbiai dažnai sakėsi nežiną, kas jie, dauguma taip pat save laikė lietuviais. Rusiškumas buvo tik vienas biografijos elementas, kuris skyrė ar jungė bendraujančiuosius, kaip ir kai kurie kiti biografijos faktai – išsilavinimas, lytis, amžius ar socialinė padėtis, – ir egzistavo greta kitų kasdieninių jų tarpusavio jungčių¹⁹.

¹⁷ Tautinių mažumų reprezentatyvios apklausos ataskaitos duomenimis, rusų grupė priskiria save pirmiausia savo kartos žmonėms (28,1 proc.), savo tautybės žmonėms (16,5 proc.), visiems, kalbantiesiems jų gimtąja kalba (15,8 proc.) (žr. Petrušauskaitė, Šliavaitė, Frėjutė-Rakauskienė 2015; 11, 28–30). Nors tyrimo autorių identifikuojama „etninė tapatybė“ yra svarbi, tiek etninės (kalba, tautybė), tiek socialinės kategorijos (profesija, ta pati karta, bendradarbiai, bendraminčiai) yra panašiai svarbios (žr. Petrušauskaitė, Šliavaitė, Frėjutė-Rakauskienė 2015; 11–13, 28–30). Apie daugialypes identifikavimosi formas tarp Lietuvos rusakalbių žr. Taljūnaitė (2014), Labanauskas (2014), Frėjutė-Rakauskienė (2011).

¹⁸ Šie aspektai bus analizuojami monografijoje (autorai Monika Frėjutė-Rakauskienė, Andrius Marcinkevičius, Kristina Šliavaitė) apie istorinį ir socialinį teisingumą, kuri bus parengta 2018 metais.

¹⁹ Informantams, kurių tėvai buvo skirtingų tautybių, arba Vilniaus krašto rusakalbiams lenkų ir

Biografijos gali sutapti su tam tikros kartos grupės bruožais, pavyzdžiui, atvykusiųjų į Lietuvą posovietiniu laikotarpiu iš kitų Sovietų Sąjungos respublikų, tačiau tos pačios kartos informantų biografijos nebūtinai panašios. Šiame straipsnyje svarbus biografijų bruožas, kuris siejo informantus, mininčius Pergalės dieną, buvo jų artimųjų (tėvų, giminaičių, draugų) žūtis kare. Ši jungtis, nors skirianti juos nuo daugumos lietuvių, egzistavo greta kitų jungčių, siejančių juos su lietuviais.

Istorijos politika Lietuvoje ir Rusijos Federacijoje: Antrasis pasaulinis karas ir pokaris

Daugelis istorikų ir politologų pabrėžia Antrojo pasaulinio karo pergalės svarbą Rusijos Federacijos istorinės atminties politikoje (žr. Greene, Lipman, Ryabov (2010); Hosking (2002); Kuposov (2018); Miller (2012); Weiner (2001))²⁰. Anot Geoffrey Hoskingo, „vienintelis pasiekimas, kuris sieja rusus ir prisimenamas su pasididžiavimu, yra jų pergalė prieš nacistinę Vokietiją Antrajame pasauliniame kare“ (Hosking

2002; 162). Nikolajus Kuposovas vadina Antrojo pasaulinio karo kultą „pamatinu posovietinės Rusijos mitu (angl. *the foundation myth*)“, kuris nustatė „težtinumą su sovietinės istorijos „šlovin-gais puslapiais“ (Kuposov 2018; 248).

Sovietų Sąjungoje istoriniai naratyvai apie Antrąjį pasaulinį karą, pasak kurių Sovietų Sąjunga ir didžioji rusų tauta užėmė svarbiausią vietą išvaduojant pasaulį iš fašizmo, susiformavo pasibaigus Antrajam pasauliniam karui²¹. Antrojo pasaulinio karo atmintis buvo ypač svarbi Josifo Stalino ir Leonido Brežnevo laikotarpiais. Nikita Chruščiovas XX Sovietų Sąjungos komunistų partijos suvažiavime 1956 m. iš tribūnos sukritikavo mitologizuotą Antrojo pasaulinio karo versiją ir J. Stalino vaidmenį ir „paskatino gana pastebimą atsitraukimą nuo dogmatizuotų ir mistifikuotų karo įvykių SSRS pateikčių“ (Safronovas 2009b; 100). L. Brežnevas vėl grįžo prie karo sakralizacijos ir karo veteranų kulto (ten pat). Sovietmečiu SSRS ir LSSR oficialioje istoriografijoje lietuvių tauta buvo pripažįstama aktyviai dalyvavusia, vaduojant Lietuvą iš fašizmo²². Lietuvoje svarbus buvo „išvadavimo“

---

baltarusių kilmės informantams tapatinimasis su Lietuva ir lokalinis identitetas buvo ypač svarbus (taip pat žr. Marcinkevičius 2013).

²⁰ N. Kuposovas vartoja „atminties“, o ne „istorinės atminties“ sąvoką. Šiame straipsnyje „istorinė atmintis“ nurodo viešuosius diskursus ir istorinius naratyvus apie Antrąjį pasaulinį karą, o „atmintis“ daugiausia vartojama kalbant apie asmeninius prisiminimus.

²¹ Apie Antrojo pasaulinio karo svarbą ir jo kultą sovietmečiu žr. Weiner (1996; 2001); Tumarkin (1994); Wolfe (2006).

²² Vasilijus Safronovas mini, kad Justas Paleckis, vienas iš LSSR vadovų, 1945 m. liudijo, jog prieš Raudonajai armijai įžengiant į Klaipėdos kraštą jis prašė įtraukti į operaciją 16-ąją lietuviškąją divizioną. Anot V. Safronovo, toks propagandinis veiksmas turėjo parodyti 1945 m. sausio pabaigoje, kad lietuviai, „padedami „broliškos rusų tautos“, patys atsiėmė Klaipėdą“ (Safronovas 2009a; 136). Privačiose erdvėse sovietinėje Lietuvoje egzistavo ir slaptos istorijos apie sovietinę okupaciją, karo ir pokario tremtis ir rezistenciją. Ši sovietmečiu nutildyta istorija labiau buvo žinoma disidentų grupelėse (žr. Ivanauskas 2011); viešąja istorija ji tapo tik Sąjūdžio laikotarpiu (žr. Davoliūtė 2013; Senn 1990).

atminties diskursas, anot Vasilijaus Safronovo (2009b), jo tyrinėtame Klaipėdos krašte ir Kaliningrado srityje legitimavęs teritorinę šio regiono „teisingą ir teisėtą“ priklausomybę Sovietų Sąjungai.

Michailo Gorbačiovo ir iš dalies Boriso Jelcino valdymo laikotarpiais Rusijos Federacijoje egzistavo istorijos interpretacijų pliuralizmas (žr. Kuposov 2018; Lopata 2013; Miller 2012). Anot Nikolajaus Kuposovo, tais laikotarpiais Antrojo pasaulinio karo kultas buvo praradęs savo reikšmę (Kuposov 2017; 295)²³. Patriotinė Antrojo pasaulinio karo ideologija vėl buvo sureikšmintą pirmuoju Vladimiro Putino valdymo laikotarpiu (2000–2008). V. Putino politikoje karas tapo svarbus kuriant Rusijos tarptautinės galios įvaizdį, formuojant SSRS / Rusijos kaip taikdarės, išgelbėjusios pasaulį nuo fašizmo, įvaizdį (Kuposov 2017; 296; Kuposov 2018). Antrojo pasaulinio karo ideologija taip pat tapo svarbi diegiant patriotizmą pačioje Rusijoje (Norris 2007; 164)²⁴.

Rytų Europos ir Baltijos šalių dvigubo genocido (nacių ir sovietų) istorines interpretacijas Rusijos valstybės ideologai aiškina kaip nepriimtina istorinį revizionizmą, „istorijos perrašinėjimą“ ir „Antrojo pasaulinio karo rezultatų kvestionavimą“²⁵. Rusijos Federacijoje Antrojo pasaulinio karo ideologija yra antikavarietiško pobūdžio (Nikžentaitis 2017; Kuposov 2018)²⁶, kartu ji prikelia „fašizmo“ terminiją, taikomą Baltijos šalims tokiais atvejais kaip Estijos Bronzinio kario perkėlimo konfliktas 2017 m. Taline.

Rusijos Federacijoje Antrojo pasaulinio karo istorijos politika tapo ypač svarbi vadinamojo naujojo Šaltojo karo, suintensyvėjusio po Rusijos ir Ukrainos konflikto, kontekste. 2014 m. gegužės 5 d. buvo priimtas vadinamasis *Jarovajos įstatymas*²⁷, numatantis baudžiamąją atsakomybę „dėl viešo platinimo žinomai neteisingos informacijos apie SSRS veiksmus Antrojo pasaulinio karo metu“ (Kuposov 2017; 293)²⁸. Šis įstatymas suteikė institucinį

²³ Kai kurie Lietuvos istorikai teigia, kad jau B. Jelcino laikotarpiu grįžtama prie pergalės Antrajame pasauliniame kare kaip labai svarbaus kolektyvinės atminties elemento (Nikžentaitis 2017; 103; Lopata 2013; 17).

²⁴ Stephenas M. Norrisas analizuoja, kaip Antrasis pasaulinis karas tapo valstybės finansuojamos kultūros politikos dalimi. Rusijoje nuo 2002 m., kai pasirodė Nikolajaus Lebedevo filmas *Žvaigždė* (orig. rus. *Звезда*), iki 2006 m. buvo sukurta dar 15 filmų, kurių veiksmas vyko Antrojo pasaulinio karo metu (Norris 2007; 164). Apie Pergalės mito transformacijas posovietiniu laikotarpiu žr. Nikžentaitis 2017; 102–104.

²⁵ Žr. Концепция внешней политики Российской Федерации, 2008 07 15. Prieiga internetu: <http://kremlin.ru/acts/news/785> (žiūrėta 2017 11 13).

²⁶ Antrojo pasaulinio karo naratyvai nėra tiesiogiai antikavarietiški, tačiau jie sudaro kontekstą, kuriame šie sentimentai formuojasi (plg. Kuposov 2018).

²⁷ Rusijos teisininkės Irinos Jarovajos (rus. Ирина Яровая) parengtas įstatymų paketas, pavadintas jos vardu.

²⁸ Pirmieji istorinės atminties įstatymo projektai pasirodė 1995 m. kaip Rusijos demokratų atsakas į radikaliuos dešinios judėjimą ir didėjančią nostalgiją komunizmui (Kuposov 2017; 297). Aleksejus Milleris (2010) istorijos politikos atsiradimą Rusijoje sieja su Filippovo vadovėlių serija ir mokomosiomis priemonėmis; pirmoji mokomoji priemonė mokytojams išėjo 2007 m. Vadinamieji antifašistiniai įstatymų projektai po 2007 m. Estijos Bronzinio kario krizės buvo susieti su Rytų

ir teisėtą pavidalą tam tikriems istoriniams požiūriams²⁹. Anot N. Kuposovo, Jarovajos įstatymas yra unikalus atminties įstatymas: kiti įstatymai gina valstybės politikos aukas (pavyzdžiui, Holokausto neigimo įstatymai kai kuriose Europos šalyse), „Rusijos įstatymas gina valstybės atminimą – arba, tiksliau, stalinizmo atminimą – nuo jo aukų, kriminalizuodamas oficialų sovietinio ar rusiško naratyvo apie karą neigimą“³⁰ (Kuposov 2017; 309). Lenkijos 1998 m. įstatymas, Lietuvos 2010 m. įstatymas ir Ukrainos 2015 m. įstatymai, griežtai vertinantys komunistinį režimą ir draudžiantys jo apraiškas, N. Kuposovo nuomone, taip pat gina valstybinius naratyvus, tačiau Rusijos įstatymas yra šios tendencijos „ekstremalus atvejis“ (ten pat; 309)³¹.

Aleksejus Milleris (2012) teigia, kad Rusijos istorijos politika yra atsakas į Rytų Europos ir Baltijos šalių istorijos politiką. Jis pabrėžia Rusijos nesaugumą, „apgultos tvirtovės“ menta-

litetą (Miller 2016). N. Kuposovo (2017; 297) nuomone, nors Maskva teigia, kad „atminties“ karus pradėjo Lenkija, Ukraina ir Baltijos šalys, ir nors šios šalys iš tiesų pirmosios išvystė „savo atminties politikos infrastruktūrą“ (t. y. nacionalinės atminties institutus, okupacijos muziejus ir dekomunizacijos įstatymus)“, „Putino neoimperialistinė retorika iš tiesų paveikė šias šalis dar prieš jos [Rusijos] agresiją Ukrainoje, tapdama pavojumi Rytų Europos šalių naujai įgytai nepriklausomybei“ (ten pat; 297). Rytų Europos istorinės atminties politika yra Rusijos politikos „rezultatas, o ne priežastis“ (Kuposov 2018; 253). Istorikų darbai atskleidžia, kad šių šalių istorijos politikos yra tarpusavyje glaudžiai susijusios ir viena kitą formuojančios. Lietuvos ir kitų Baltijos šalių istorijos politika yra susijusi ir su kitų Rytų Europos šalių (istorijos) politika; kitaip nei Rusijoje, ji pripažįsta dvigubo totalitarizmo – nacistinės Vokietijos ir SSRS – koncepciją³².

Europa (Kuposov 2017; 300). Istorijos politikoje svarbūs buvo 2007–2008 m. politiniai įvykiai: 2007 m. Mюнchene pasakyta V. Putino kalba, kuria jis kritikavo JAV monopolistinę dominavimą tarptautiniuose santykiuose, konfliktas dėl NATO priešraketinių gynybos planų Centrinėje Europoje, NATO plėtros į Ukrainą ir Gruziją planai bei Rusijos ir Gruzijos karas 2008 m. (Miller 2012; 257). Alyvydas Nikžentaitis (2017) mini 2005 m. kaip svarbią istorinės politikos datą, kai buvo švenčiama 50 metų nuo Antrojo pasaulinio karo pergalės, į tuos renginius Lietuvos ir Estijos prezidentai atsisakė vykti.

²⁹ Šio įstatymo pirmoji versija buvo pateikta Rusijos parlamentui 2009 m. gegužę (žr. Kuposov 2017).

³⁰ Rusijos „Antrojo pasaulinio karo kultas“, anot N. Kuposovo, įtraukia pozicijas ir remiančias (dėl pergalės kare), ir kritikuojančias (dėl represijų) J. Staliną (Kuposov 2018; 248).

³¹ Pagal 2010 m. įstatymą Lietuvos piliečiai, kurie nepripažįsta SSRS ar nacistinės Vokietijos nusikaltimų ir juos kvestionuoja viešai ir agresyviai, gali būti netgi patraukti baudžiamojon atsakomybėn pagal 170² Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso straipsnį „Viešas pritarimas tarptautiniams nusikaltimams, SSRS ar nacistinės Vokietijos nusikaltimams Lietuvos Respublikai ar jos gyventojams, jų neigimas ar šturkštus menkinimas“. Apie įstatymo priėmimą, jo taikymą ir reikšmę žr. Žilinskas (2012).

³² Žr., pavyzdžiui, Prahos deklaraciją „Dėl Europos sąžinės ir komunizmo“ ir ES šalių iniciatyvas dėl SSRS ir nacių Vokietijos totalitarizmo nusikaltimų pripažinimo. Prieiga internetu: <https://www.memoryandconscience.eu/2011/08/17/new-webpage-test/> (žiūrėta 2017 11 13).

Lietuvos istorijos politikos pradžia sietina su 1992 m., kai buvo įsteigtas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras. Tais pačiais metais buvo įkurtas Lietuvos (sovietinio) genocido aukų muziejus. Lietuvoje paminklai sovietinių represijų aukoms atstatomi ir statomi nuo Sąjūdžio laikų, nuo 1995 m. sistemingai finansuojami Lietuvos vyriausybės. Jie išskyla miestų ir miestelių centrinėse aikštėse; taip pat statomi atminimo ženklai partizanų žuvimo, laidojimo ir kitose vietose, gimtosiose sodybose; įrengiamos atminimo lentos ant buvusių NKVD-MGB ir kitų pastatų³³. Iki 2006 m. buvo inventorintos 1 254 memorialinės vietovės ir 253 statiniai, paženklintas 1 451 paminklas (Trimonienė 2006; 34)³⁴. Rusijos politikai politines represijas pripažįsta ir smerkia (Koposov 2017; 2018), tačiau ten, kitaip nei Lietuvoje, Gulagas nėra tapęs svarbia viešos istorinės atminties dalimi. Rusijos Federacijoje Gulago tyrimai, aukų įvardijimai, memorialinių lentų kūrimas ir apskritai represinės valdžios galios

tyrimai atliekami nevyriausybinių institucijų, tokių kaip Tarptautinis memorialas³⁵. Abiejose valstybėse pripažįstamas ir heroizuojamas pirmiausia titulinės tautos kentėjimas. Lietuvoje, nors Holokausto studijos susilaukia vis daugiau dėmesio viešojoje erdvėje ir mokslininkų darbuose, kitaip nei Vokietijoje, kur Holokaustas yra pačių vokiečių tragedija, Holokaustas nėra tapęs lietuviškosios tapatybės dalimi³⁶.

Lietuvoje partizaninis pasipriešinimas sovietinei okupacijai įgyja globalią dimensiją vadinamojo naujojo Šaltojo karo tarp Rusijos ir JAV kontekste³⁷. 2017 m. liepą buvo pristatytas trumpas NATO filmas *Miško broliai – kova už Baltijos šalį* (orig. angl. *Forest Brothers – Fight for the Baltics*), apie „miško brolių“ pasipriešinimą, kuris, anot filmo naratoriaus, tampa įkvėpimu dabartiniams Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių kariams³⁸. Filme teigiama: „Pasipriešinimo pernelyg didelei galiai svarba šiandien gyva visų trijų šalių specialiųjų pajėgų daliniuose. <...> Visa mūsų istorija prasideda miško

³³ Nuo 1995 m. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC) vykdo ir koordinuoja rezistencinio judėjimo įamžinimą visoje Lietuvoje. Žr. LGGRTC. „Įamžinimo darbai ir projektai“ (prieiga internetu: <http://genocid.lt/centras/lt/428/a/> (žiūrėta 2017 10 22)), taip pat Trimonienė (2006).

³⁴ Antrojo pasaulinio karo paminklų atnaujinimą Lietuvoje finansuoja Rusijos Federacija.

³⁵ Rusiškai – Международный Мемориал (prieiga internetu: <https://www.memo.ru/ru-ru/> (žiūrėta 2017 11 13)). Anot A. Millerio (2012; 274), daugiau nei 800 memorialinių vietų (muziejų, paminklų, lentelių ir kt.), skirtų politinių represijų aukoms, Rusijoje yra daugiausia atsiradę dėl vietinių iniciatyvų. 2017 m. spalį centrinėje Maskvos vietoje buvo atidarytas pirmasis valstybės remiamas memorialas politinių represijų aukoms „Liūdesio siena“. Butovo poligone Maskvoje 2017 m. rugsėjo 27 d. buvo atidengtas didžiausias paminklas represijų aukoms jų žudynių vietoje. Žr. «Сад памяти – в Бутово открылся самый большой мемориал жертвам репрессий», Редакция портала «Православие и мир» 2017 09 28. Prieiga internetu: <http://www.pravmir.ru/sad-pamyati-v-butovo-otkryilsya-samyiy-bolshoy-memorial-zhertvam-repressiy-foto/> (žiūrėta 2017 10 22).

³⁶ Nacių laikotarpiu 195 196 arba daugiau kaip 95 proc. Lietuvos žydų buvo nužudyta, daugiau nei 80 proc. buvo nužudyta Lietuvoje (Anušauskas 2005; 222).

³⁷ Apie naująjį Šaltąjį karą žr. Sakwa 2008.

³⁸ Žr. NATO tinklalapis, publikuota 2017 07 11. Prieiga internetu: <https://www.youtube.com/watch?v=h5rQFp7FF9c> (žiūrėta 2017 11 05).

broliais.³⁹ Šis filmas buvo pasmerktas kai kurių Rusijos valdžios atstovų. Marija Zakharova, Rusijos Federacijos užsienio reikalų ministerijos Informacijos ir spaudos skyriaus direktorė, savo *Facebook'o* puslapyje teigė, kad „miško broliai“ buvo organizacija, „sukurta iš nepribaigtų fašistų, <...> kurie įvykdė daugiau nei 3 tūkstančius diversijų, kurių aukomis tapo tūkstančiai taikių gyventojų“; filmo *Miško broliai* naratyvas buvo įvardytas kaip „istorinis iškrypimas, sąmoningai platinamas NATO, siekiant pakenkti Niurnbergo rezultatams“⁴⁰. Tokie pasisakymai iš naujo patvirtina bipolines istorines struktūras: „okupaciją“, kuriai priešinosi „miško broliai“, bei „išvadavimą“ nuo „fašizmo“, kuriame SSRS suvaidino svarbiausią vaidmenį.

Bipolinis istorinis teisingumas viešojoje erdvėje

2017 m. viešuose Antrojo pasaulinio karo pabaigos minėjimo renginiuose Klaipėdoje

istorinės neteisybės diskursas buvo artikuliuojamas atvirai: skambėjo kaltinimai dėl istorijos perrašymo ir klastojimo, memorialų, skirtų Antrojo pasaulinio karo kariams, naikinimo, dėl veteranų vardo niekinimo ir išvadavimo iš nacių okupacijos nepripažinimo⁴¹. Lietuvos uostamiestyje 2017 m. gegužės 9 d. plazdėjo Rusijos Federacijos vėliavos, kalbėtojai kvietė „neperrašinėti Antrojo pasaulinio karo istorijos“, buvo primenama, kad „jei ne veteranai ir žuvusieji, tai mūsų čia nebūtų“, taip susiejant dalyvaujančiųjų biografijas su praeitimi⁴². Klaipėdos išvadavimo iš nacistinės Vokietijos okupacijos minėjimo metu, 2017 m. sausio 28 d., dalyviai minėjo ne tik Klaipėdos išvadavimą, bet ir Leningrado ir aukų iš Aušvico išvadavimą, pabrėždami Sovietų Sąjungos svarbą Europos pergaleje prieš nacizmą⁴³.

2017 m. gegužės 9 d. Klaipėdos, Vilniaus ir Kauno Pergalės dienos minėjimuose buvo matomi Rusijos Federacijoje naudojami Pergalės dienos simboliai⁴⁴. Pergalės dienos

³⁹ Angliškai filme teigiama: „The legacy of a struggle by a small force against overwhelming odds lives on today in the Special Forces units of all three countries“. Lietuvos specialiųjų pajėgų vadas sako: „All our history derives from the Forest Brothers“.

⁴⁰ Žr. Marija Zakharova. *Facebook'o* įrašas 2017 m. liepos 12 d. 2017 10 15.

⁴¹ Remiuosi dalyvaujančiojo stebėjimo medžiaga ir kalbas sakiusių atstovų mintimis, pasakytomis Klaipėdos išvadavimo iš nacių okupacijos (2017 m. sausio 28 d.) ir Pergalės dienos Klaipėdoje (2017 m. gegužės 9 d.) minėjimuose. „Išvadavimo“ naratyvas taip pat gali būti derinamas su miesto „atkūrimo“, „prikėlimo iš griuvėsių“ naratyvais, Klaipėdos kaip industrinio ir jūrų uosto miesto atstatymu (žr. Šutinienė 2011; Kranauskienė 2017). Taip pat žr.: <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/mitinge-klaipedoje-sovietiniu-vadoveliu-istorijos.d?id=74595424> (žiūrėta 2017 10 22). Istorinės neteisybės diskursas buvo artikuliuojamas ir per ankstesnius mitingus. Apie 2016 m. gegužės 9 d. žr.: <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/geguzes-9-osios-minejime-klaipedoje-gresmingi-zenklai.d?id=71219852> (žiūrėta 2017 10 22).

⁴² Apie Klaipėdos išvadavimo istorines kontroversijas žr. Safronovas (2009a).

⁴³ Apie Sausio 28 d. svarbą Klaipėdos sovietinėje istorijoje žr. Safronovas (2009b). Klaipėdos „išvadavimo“ diskurso svarbą rusų atmintyje žr. Šutinienė (2011; 228–230). Apie skirtingas organizacijas, dalyvaujančias Sausio 28 d. ir Gegužės 9 d. minėjimuose, žr. Safronovas (2011; 366–367).

⁴⁴ I. Šutinienė (2011; 253) teigia, kad Gegužės 9-oji diena 2011 m. Vilniuje, kitaip nei Klaipėdoje, nebuvo siejama „su miesto ir tautiniu identitetu“. 2017 m. Kauno, Vilniaus ir Klaipėdos žiniasklaidoje

1 pav. „Nemirtingasis pulkas“ Klaipėdoje. 2017 m. gegužės 9 d.

2 pav. Pergalės dienos minėjimas Klaipėdoje. 2017 m. gegužės 9 d.

procesija Klaipėdoje ėjo nuo Visų Rusijos Šventųjų cerkvės iki Antrojo pasaulinio karo aukų paminklo, vedama dvasininkų ir politikų, suformavusi „Nemirtingąjį pulką“ (1 pav.)⁴⁵. Kai kurie procesijos dalyviai buvo prisisegę išpopuliarėjusias Georgijaus juosteles (2 pav.). Visuomeninė akcija pavadinimu „Nemirtingasis pulkas“, pradėta Tomske 2011 m., greitai buvo perimta kitų Rusijos Federacijos miestų, jau ir anksčiau rengusių Pergalės dienos paradus su veteranų nuotraukomis⁴⁶. Nuo 2010 m. tokios akcijos rengiamos Maskvoje, nuo 2013 m. – „Nemirtingojo pulko“ pavadinimu. Georgijaus juosteles, buvusį karišką Rusijos imperijos simbolį, nuo 2005 m. imta naudoti kaip Antrojo

pasaulinio karo simbolį, siekiant „priminti apie šalies pergalę Didžiąjame Tėvynės kare ir tuo pagerbti kovojusiųjų atminimą“⁴⁷.

2017 m. pagrindinėje Lietuvos internetinėje spaudoje, pirmuosiuose dienraščių puslapiuose ir TV laidose Pergalės diena buvo pristatoma antraštėmis, kurios pabrėžė dienos svetimumą, ideologiškumą ir sąsajas su Rusijos Federacijos ekspansine politika ir grėsme Lietuvai: „LŽ archyvas. Svetimos pergalės diena“⁴⁸, „Po kariniais paradais ir Georgijaus juostelėmis Kremlius slepia siaubingą tiesą“⁴⁹, „Pergalės diena vilniečių akimis: jie šlovina Staliną ir grasina mus sudegti“⁵⁰, „Kodėl Vladimirui Putinui reikia Pergalės dienos“⁵¹, „Pergalės dienos patosas – nemarus“⁵².

„išvadavimo“ motyvas buvo minimas, jį taip pat girdėjau miestuose visų renginių ar interviu metu, tačiau greičiausiai, kaip liudija V. Safronovo (2009a; 2009b) ir I. Šutinienės (2011) studijos, Klaipėdoje šis diskursas yra ryškiausias dėl Antrojo pasaulinio karo Klaipėdos krašto „vadavimo“ (Safronovas 2009a) ir sovietmečio miesto atstatymo istorijos (Safronovas 2009a; 2009b; Šutinienė 2011).

⁴⁵ Apie 2017 m. Pergalės dienos šventimą Kaune žr. Diana Krapavickaitė. „Pergalės dienos patosas – nemarus“, 2017 05 09 13:30 (prieiga internetu: <http://kauno.diena.lt/naujienos/kaunas/miesto-pulsas/pergales-dienos-patosas-nemarus-810865> (žiūrėta 2017 10 22)), Vilniuje žr. Ignas Jačauskas. „Paminėti sovietų pergalės į Antakalnio kapines susirinko šimtai žmonių“, 2017 05 09 11:35 (prieiga internetu: <http://kauno.diena.lt/naujienos/vilnius/miesto-pulsas/paminedi-sovietu-pergales-i-antakalnio-kapines-susirinko-simtai-zmoniu-810857> (žiūrėta 2017 10 22)).

⁴⁶ „Nemirtingasis pulkas“ turi analogų sovietmetyje, žr. «Акция «Бессмертный полк» родилась 49 лет назад в Новосибирске, а не в Томске». *Академия новостей* 2014 05 07. Prieiga internetu: <http://academ.info/news/28151> (žiūrėta 2017 10 22).

⁴⁷ Žr. Vitalijus Michalovskis. „Šv. Jurgis, V. Putinas ir Georgijaus juostelės“, *Lrytas.lt*, 2014 05 05. 17:18. Prieiga internetu: <https://kultura.lrytas.lt/istorija/sv-jurgis-v-putinas-ir-georgijaus-juostos.htm> (žiūrėta 2017 10 22).

⁴⁸ Aras Lukšas. „Svetimos pergalės diena“, *Lietuvos žinios* 2017 05 08 15:00. Prieiga internetu: <http://lzinios.lt/lzinios/Istorija/lz-archyvas-svetimos-pergales-diena/139911/> (žiūrėta 2017 10 22).

⁴⁹ Ramūnas Bogdanas. „Po kariniais paradais ir Georgijaus juostelėmis Kremlius slepia siaubingą tiesą“, *Delfi.lt* 2017 05 08 18:15. Prieiga internetu: <https://www.delfi.lt/archive/print.php?id=74573372> (žiūrėta 2017 10 22).

⁵⁰ „Pergalės diena vilniečių akimis: jie šlovina Staliną ir grasina mus sudegti“, *Lrytas.tv* 2017 05 09 16:38. Prieiga internetu: <https://www.youtube.com/watch?v=KUQDICawYI8> (žiūrėta 2017 10 22).

⁵¹ Parengė Viljama Sudikienė. „Kodėl Vladimirui Putinui reikia Pergalės dienos“, 2017 05 09 15:12. Prieiga internetu: <http://lzinios.lt/lzinios/Pasaulis/kodel-vladimirui-putinui-reikia-pergales-dienos/243637> (žiūrėta 2017 10 22).

⁵² Diana Krapavickaitė. „Pergalės dienos patosas – nemarus“, *Kauno diena* 2017 05 09 12:30. Priei-

Diskursas, susiejantis Antrojo pasaulinio karo memorialines vietas su dabartinėmis geopolitinėmis grėsmėmis, įtvirtinamas kai kuriose mokslinėse diskusijose ir politinėse iniciatyvose. 2017 m. išėjusi istorikų studija *Kariai. Betonas. Mitas* (Arlauskaitė Zakšauskienė ir kt. 2017) analizuoja Antrojo pasaulinio karo kapus, jų ideologinį naudojimą sovietmečiu, perkeliant žuvusius karius į centrinės miesto aikštes ir suformuojant paminklus bei diegiant Antrojo pasaulinio karo kultą. Šios vietos, anot vieno iš autorių, istoriko Salvijaus Kulevičiaus, „gali tapti Trojos arkliu ideologijai bei antivalstybinei sklaidai“⁵³. 2007 m. Taline Bronzinio kario, Antrojo pasaulinio karo kario statulos, perkėlimas į Karių kapines sukėlė riaušes, demonstracijas ir naujas įtampas tarp Estijos ir Rusijos Federacijos. Biržų rajono savivaldybės iniciatyva prie Antrojo pasaulinio karo paminklų 2017 m. rudenį pradėtos įrengti lentelės, teigiančios, jog „Sovietinio laikotarpio ideologizuoti užrašai

neatitinka istorinės tiesos“⁵⁴. Biržų vicemėrės Irutės Varzienės nuomone, lentelės apie „išvadavimą“ „paaikškina, kad tuose sovietų karius šlovinančiuose ir jiems dėkojančiuose užrašuose nėra skelbiama istorinė tiesa“⁵⁵. Rusijos ambasados pranešime toks sprendimas buvo pavadintas „šlykščiu“ ir „įžeidžian[čiu] 970 karių, įskaitant keturis Sovietų Sąjungos herojus, žuvusius 1944 m. išlaisvinant šią Lietuvos teritoriją nuo fašistinių Vokietijos įsibrovėlių, atminimą“⁵⁶. Istorinio teisingumo diskusijos Lietuvoje rezonuoja su Lenkijos istorijos politika: 2017 m. spalio 21 d. Lenkijoje įsigaliojo įstatymas, pagal kurį Sovietų Sąjungos kariams skirti paminklai, esantys ne kapinėse, gali būti teisėtai nugriauti. Lenkijos Nacionalinio atminimo instituto atstovas Danielis Markovskis paaikškino Rusijos naujienų agentūrai *Novosti*, kad bus pašalinti „simboliniai objektai, skirti Raudonajai armijai, kaip objektai, kurie propaguoja užsienio totalitarizmą ir dar vieną okupaciją“⁵⁷.

ga internetu: <http://kauno.diena.lt/naujienos/kaunas/miesto-pulsas/pergales-dienos-patosas-nemarus-810865> (žiūrėta 2017 10 22).

⁵³ Vaidas Saldžiūnas. „Sovietmečio palikimas Lietuvoje: šiuos objektus Rusija gali panaudoti kaip Trojos arklių“, *Delfi* 2017 05 21 15:04. Prieiga internetu: <https://www.delfi.lt/news/daily/medijos-karas-propaganda-sovietmecio-palikimas-lietuvoje-siuos-objektus-rusija-gali-panaudoti-kaip-trojos-arkli.d?id=74648650> (žiūrėta 2017 10 22).

⁵⁴ Žr. Daiva Baronienė. „Prie paminklų sovietų kariams – specialios lentelės“, *Lietuvos žinios* 2017 10 21 10:00. Prieiga internetu: <http://lzinios.lt/lzinios/Gimtas-is-krastas/prie-paminklu-sovietu-kariams-specialios-lenteles/252739/> (žiūrėta 2017 10 22).

⁵⁵ Saulius Jakučionis, BNS. „Rusijai labai nepatiko Biržų rajono savivaldybės sprendimas“, *Diena.lt* 2017 10 23 16:54. Prieiga internetu: <http://www.diena.lt/naujienos/lietuva/salies-pulsas/rusijai-labai-nepatiko-birzu-rajono-savivaldybes-sprendimas-834430> (žiūrėta 2017 10 22).

⁵⁶ Saulius Jakučionis, BNS. „Rusijai labai nepatiko Biržų rajono savivaldybės sprendimas“, *Diena.lt* 2017 10 23 16:54. Prieiga internetu: <http://www.diena.lt/naujienos/lietuva/salies-pulsas/rusijai-labai-nepatiko-birzu-rajono-savivaldybes-sprendimas-834430> (žiūrėta 2017 10 22).

⁵⁷ „Lenkijoje oficialiai galima nugriauti paminklus tarybiniais kariams“, *Sputnik* 2017 10 21 17:33. Prieiga internetu: <http://sputniknews.lt/world/20171021/4153158/lenkijoje-bus-nugriauti-paminklai-raudonajai-armijai.html> (žiūrėta 2017 10 22).

Tokios praktikos institucionalizuoja bi-polines istorines struktūras, kur teisingumas vienos grupės atžvilgiu tampa neteisybe kitai. „Išvadotojai“, paaukoję savo gyvybę ar kovoję Antrajame pasauliniame kare, ir pagerbiantieji Antrojo pasaulinio karo aukas Lietuvos istorijos politikoje tampa svetimos šalies ir grėsmę keliančių veiksmų, primenančių buvusią okupaciją, atstovais. Iš Rusijos Federacijos, jos atstovų Lietuvoje ir kai kurių Lietuvos rusakalbių gyventojų perspektyvos toks požiūris menkina jų Antrojo pasaulinio karo aukas ir Sovietų Sąjungos pergalės prieš nacizmą reikšmę.

Mokslinės studijos patvirtina, kad rusakalbiai ir nerusakalbiai sieja save su skirtingomis istorinėmis struktūromis⁵⁸. Sigita Kraniauskienė teigia, jog pergalė Antrajame pasauliniame kare yra svarbi „rusiškai tapatybei“ (Kraniauskienė 2012; 147; plg. Frėjutė-Rakauskienė 2013a; Šutinienė 2011). Irena Šutinienė (2011; 229) pažymi, kad „išvadavimo“ naratyvą griaunančios interpretacijos priimamos kaip įžeidžiančios; be to, ideologinė skirtis šiuo atveju tapatinama su tautine“. Apibendrinama 1990 m., 2004 m. ir 2010 m. žiniasklaidos rusų kalba Lietuvoje tyrimą, Monika Frėjutė-Rakauskienė teigia, jog Antrasis pasaulinis karas yra labai svarbus rusų kolektyvinės atminties konstravimo elementas; karas ir Rusijos pergalė yra „pagrindinis konfliktinis įvykis, reprezentuojamas tyrinėtoje spaudoje rusų kalba“ (Frėjutė-Rakauskienė 2013a; 344). Analizuodama kokybinių interviu duomenis M. Frėjutė-Rakauskienė daro prielaidą, kad

rusų etninės grupės (mažumos) ir lietuvių bei latvių daugumos suvokimas (kultūrinis, istori-

nis) yra paralelinis ir neturi sąlyčio taškų. Gali būti, kad istorijos interpretavimo bendrumas rusų etninėje grupėje tiek Lietuvoje, tiek Latvijoje yra vienintelis *skirtumo* ir *kitoniškumo* nuo lietuvių ir latvių etninės daugumos ženklas rusų identitete, o kartu *tapatinimosi* su savo etnine grupe ženklas (Frėjutė-Rakauskienė 2011; 107).

Estijoje ir Latvijoje, anot Marijos Golubevos, „okupacijos“ tema yra skirtingai suvokiama daugumos ir rusų mažumos; skirtingos perspektyvos yra perduodamos daugumos ir mažumos mokyklose (Golubeva 2010; 320–322). M. Golubeva (ten pat; 328) atkreipia dėmesį, jog „tarp „rusų mokyklų“ mokinių egzistuojanti tendencija atmesti Estijos ir Latvijos nacionalinių istorinių naratyvų elementus, kurie susieja jų grupę, net jei ir netiesiogiai, su neigiamais šios istorijos momentais, yra reakcija į valstybės remiamą politinę viziją, primestą per mokymo planą ir suvokiamą kaip marginalizuojančią ir neteisingą“. M. Golubeva (2010) prieina prie panašių išvadų, rezonuojančių su šio straipsnio teiginiais, kad istorinė Latvijos ir Estijos rusakalbių atmintis siejasi su jų politinės atskirties patirtimis, bet ne su lojalumu šaliai, kurioje jie gyvena, ar rusakalbių pilietine priklausomybe.

Rusakalbių ir lietuvių prisiminimai apie Antrąjį pasaulinį karą ir pokarį

Istorinio teisingumo struktūros formuoja informantų tapatybes, leidžia jiems suprasti save politinės ir socialinės istorijos kontekste. Kalbant apie Antrąjį pasaulinį karą, dauguma rusakalbių nėra pasyvūs oficialių istorijos naratyvų vartotojai. „Išvadavimo“ tema, jei ji ir yra minima, egzistuoja kartu su kitomis temomis

⁵⁸ Žr. Golubeva (2010) apie Estiją ir Latviją; Vihalemm ir Jakobson (2011) apie Estiją.

apie karą; mano apklaustųjų atveju – Antrojo pasaulinio karo netektimis. Vasilijaus, dainavusio „Gerves“, žmona Elena pasakojo, kad ji buvo pirmoji dukterė, tėvai jau turėjo penkis sūnus. Jai buvo dvi savaitės, kai tėvą pašaukė į frontą: „<...> aš buvau visa šlapia nuo tėvo ašarų.“ Ji jo niekada nebematė. „Aš sapnuoju tėvą, kaip jis ateina pas mane su miline, bet man [kažkas] neleidžia išeiti. Jisai šalia ir mes negalime susitikti“, – pasakojo Elena negalėdama sulaikyti ašarų. Pergalės dienos minėjimai buvo tokios susitikimo erdvės – vaikų su tėvais, išėjusiųjų su išgyvenusiaisiais.

Lietuvos rusakalbių Antrojo pasaulinio karo prisiminimai panašūs savo tragiškumu, tai buvo netekties, skausmo, nelaimių ar išsiskyrimų prisiminimai. Daugumos rusakalbių prisiminimai siejosi su Rusija, Lietuva jiems buvo ne Sovietų Sąjungos okupacijos, bet išsigelbėjimo kraštas. Vasilijus, kuris dainavo dainą apie gerves, prisiminė:

Погиб отец. Нас... ну, я пацаном был перед войной. Сколько же мне было... девять лет. <...> Весной этого года нас... мы жили в городе, и дивизия, полк наш, где отец служил, в этом городе дислоцировался. Значит, весной,

где-то в марте месяце, на укрепление направили границы <...> весь полк, западной границы во Львовскую область. <...> Началась война. <...> Отец как он был на границе, так он там и остался. С тех пор ни слуху, ни духу. Сколько мать не писала и во все инстанции, и везде, «погиб без вести» и всё. Погиб без вести и так и не нашли. Пугали фамилии, говорят «вот там похоронен, вот там похоронен». Мама ездила, но не тот, та же самая фамилия, но не тот. <...> Вот. Ну, так и по сегодняшней день я не знаю, где отец. Ну, скорей всего, что погиб там, на границе, потому что если смотрели фильмы, знаете по фильмам, что творилось на границе. Там сметали немцы всё. Танки, орудия, всё... Тем более, что наши... мало что патронов еще не было, еще не разрешили «это провокация, никакой стрельбы», значит «не отвечайте на эту провокацию». А что не отвечать, если те и бомбят, и с пушек, и с пулеметов расстреливают, так куда деваться. Ну вот, так и отец погиб. Всё (Vasilijus, g. 1932, iš Kauno)⁵⁹.

Tėvo sesers vyras gavo arklius ir nuvežė Vasilijų ir Vladimirą, jo mažesnįjį brolių, ir mamą į kaimą, nes miestą bombardavo kasdieną. Per radiją liepdavo vežti vaikus į kaimą, kad nežūtų, pasakojo Vasilijus. Atvykęs į kaimą, pabuvo tenai savaitę, kol užėjo vokiečiai. Vėl šeima turėjo trauktis. Kelyje, dar Ukrainoje, nuo plaučių uždegimo mirė jo jaunesnis šešerių

⁵⁹ Ištraukos iš interviu pateikiamos ta kalba, kuria kalbėjo informantai interviu metu, siekiant perteikti prasmes ir emocinį turinį. Vertimas į lietuvių kalbą išnašose yra šio straipsnio autorės.

Žuvo tėvas. Mus... na, aš buvau vaikigalis prieš karą. Kiek ten man buvo... devyneri metai. <...> Tų metų pavasarį mus... mes gyvenom mieste, ir divizija, mūsų pulkas, kur tėvas tarnavo, buvo dislokuotas tame mieste. Tai gi, pavasarį, kokį kovo mėnesį, išsiuntė <...> visą pulką sutvirtinti sienos, vakarinės sienos Lvovo apskrity. <...> Prasidėjo karas. <...> Tėvas kaip buvo prie sienos, taip ten ir liko. Nuo to laiko kaip į vandenį. Kad ir kiek mama rašė į visas instancijas, visur – žuvo be žinios ir viskas. Žuvo be žinios, taip ir nerado. Maišė pavardes, sakė: „Tai ten palaidotas, tai ten.“ Mama važiavo, bet ne tas, ta pati pavardė, bet ne tas. <...>. Štai taip. Na, taip ir po šiai dienai nežinau, kur tėvas. Na, greičiausiai žuvo tenai, prie sienos, nes, jei žiūrėjot filmus, tai iš jų žinot, kas darėsi prie sienos. Ten viską vokiečiai nušlavė. Tankus, ginklus, viską... Juo labiau mūsų šaliai ne tik kad šovinių neturėjo, bet ir draudė – „tai provokacija, jokio šaudymo“, reiškia [vadinasi], „jokio atsako į šią provokaciją“. O kaip tu neatsakysi, kai tave bombarduoja, iš pabūklų, iš kulkosvaizdžių šaudo. Kur tau dėtis?... Na, va taip ir žuvo tėvas. Viskas (Vasilijus, g. 1932, iš Kauno).

metų broliukas. Vasilijus prisiminė, kaip kaime, kuriame jie buvo sustoję, kvietė felčerį, vaistų jis neturėjo, tik pasižiūrėjo, dar kažką pakvietė, o brolis duso, kosėjo ir numirė. Tenai jį ir palaidojo, o jie važiavo toliau.

Aleksandro, buvusio inžinieriaus, tėvas buvo netinkamas karui, bet antrojoje karo pusėje jį vis tiek paėmė. Tėvas buvo iš Smolensko, o grįžęs rado miestą subombarduotą ir iš namų griuvėsius.

Отец <...> прошел всю войну и даже в Японии повоевал. <...> Получилось так, когда он вернулся после войны в свой родной город Смоленск, то тот дом, где они жили, у них был свой дом, сад тоже... у них всё было, но всё разбомбили. Короче, остался только подвал. <...> Отца отец погиб, он был уже в возрасте, не служил, и его убило во время бомбёжки. Так получилось. Ну, случай такой. Просто он вышел на улицу посмотреть, в этот момент после налета упал столб... ну, электрический и так это и убило, а когда отец вернулся, то уже дома не было, жить было негде (Aleksandras, g. 1948 m., iš Vilniaus)⁶⁰.

Aleksandrui Antrasis pasaulinis karas buvo svarbi jo prisiminimų apie tėvą dalis. Jis pasakojo, kad tėvas turėjo daug medalių,

он праздновал всегда День Победы. Это для него... и мы поздравляли, и мать поздравляли. <...> она же в тылу всю войну, она в столовой там работала. Всю войну работала (Aleksandras, g. 1948 m., iš Vilniaus)⁶¹.

Lietuva kai kuriems informantams buvo išsigelbėjimo kraštas; jų senelių atvykimas į Lietuvą dažnai atskleidžia jų jungtis su Lietuva, kartu sudėtingas karo laiko biografijų trajektorijas. Prieš Antrąjį pasaulinį karą Valės senelis, pasiturintis mokyklos direktorius, buvo išvežtas į Gulagą už papasakotą anekdotą, anot Valės, o močiutė su sūnumi ir dukterimi kentėjo nuo kaimynų:

babytę pradėjo mėtyti ten purvais. Vogdavo, suprantat, tuos obuolius, daužydavo langus. <...> Ir šita, ir... o mano ta teta [babytės duktė, Valės tėvo sesuo]... jie surengė tam mieste [kur ji mokėsi] reiškia – studentai, nu, ir ta vadovybė <...> vat, kaip filmuose rodo, tai čia viskas kaip mano giminė... Kad jinai atsižadėtų tėvo, kadangi jisai... jeigu jinai nori toliau studijuoti universitete. Jinai pasakė „aš tėvo neatsižadėsiu“ ir išėjo iš to universiteto. <...> Nu, suprantat, kadangi jie buvo „враги народа“, tai kada atėjo vokiečiai, <...> teta nepaprastai graži [buvo], nepaprasto grožio moteris. Aukšta, liekna, juodos kasos iki kojų, suprantat. Ir ją įsižiūrėjo vokiečių karininkas, ir kada vokiečiai traukėsi, teta ir mano tėvas, mažiuokas... jam dar buvo... jisai gi buvo mažas, suprantat, jie traukėsi. Jam buvo 13–12 metų (Valė, pedagogė, g. 1949 m., iš Kauno).

Šis dvylikametis ar trylikametis, būsimas Valės tėvas, su tuo vokiečiu nuėjo iki Vokietijos palikęs savo seserį pakeliui Lietuvoje, o grįžo su Raudonąja armija kaip nugalėtojas. Pas vokiečius dirbo štabe raštininku, vertė iš vokiečių į rusų ir iš rusų į vokiečių kalbas. Nežinia kaip jis

⁶⁰ Tėvas <...> perėjo visą karą ir netgi pakariavo Japonijoje. <...> Išėjo taip, kad kai po karo jis grįžo į savo gimtąjį miestą Smolenską, tai tas namas, kur jis gyveno, jie turėjo savo namą, taip pat sodą... jie viską turėjo, na... subombardavo. Žodžiu, liko tik rūsūs. <...> Tėvo tėvas žuvo, jis jau buvo... jis netarnavo dėl amžiaus, ir jį užmušė per bombardavimą. Taip išėjo. Na, toks atsitikimas. Tik išėjo į gatvę pasižiūrėti, tą minutę po antskrydžio nukrito stulpas... na, elektros [stulpas] ir jį užmušė, o kai tėvas grįžo, tai jau namo nebuvo, nebuvo kur gyventi (Aleksandras, g. 1948 m., iš Vilniaus).

⁶¹ Jis visada šventė Pergalės dieną. Jam tai [buvo]... ir mes sveikinom, ir motiną sveikinom. <...> ji juk visą karą užnugaryje ten valgykloje dirbo. Visą karą dirbo (Aleksandras, g. 1948 m., iš Vilniaus).

vėliau prisijungė prie Raudonosios armijos, tapo „pulkos sūnumi“ (rus. *сын полка*) ir keturiolikos ar penkiolikos metų sugrįžo į Lietuvą. Atvyko iš Briansko ir jų motina, Valės „babyte“. Ji pasakojo, kad jie Rusijoje „visą žolę suvalgė tenai, visas kates, šunis, viską“. Valė neprarado tėvo kare, prarado jį vėliau, kai jos tėvai išsiskyrė. Bet tėvo sugrįžimas iš karo ir skausmas jo netekus susipindavo su kitų, mininčiųjų Pergalės dieną, skausmu ir praradimais. Antrojo pasaulinio karo minėjimas Valei susijęs ne tik su karo, bet ir jos „babyte“ bei tetos istorija. Su jomis Valė riša „patys šviesiausi prisiminimai“; „babyte“ ją „beprotiškai mylėjo, <...> visi tie moralės, tokios vat šviesos <...> įstatai <...> [buvo] iš jos. Ką reiškia *загадочная русская душа* (mįslinga rusiška siela), apie kurią iš jų sužinojau“.

Beveik visi vyresni informantai karo metu buvo vaikai ar paaugliai. Jų atvykimas į Lietuvą dažnai susijęs su atsitiktinumais, jų tėvų ar gimiinių istorijomis, arba Sovietų Sąjungos darbo ir kadru politiką. Natalija atvyko su vyru, kai šis gavo paskyrimą į Lietuvą. Vėliau jis išvyko mokytis į Leningradą, į Lietuvą nebegrįžo, o ji liko viena su mažu vaiku, nemokanti kalbos svetimoje aplinkoje. Natalija buvo gimusi Sibire, ji neturėjo kur grįžti. Ji prisiminė, kad jos tėvas prisirašė sau kelerius metus, kad jį paimtų į armiją, kad turėtų ką valgyti reguliariai, „kad tik iš bado nenumirt“,

ir prasidėjo karas <...> jam buvo tik aštuoniolika metų... Jis turėjo labai geras akis, kai ten tikrina, tikrina, jis buvo artileristas, ir, vat, praėjo visą šitą karą, bet paskui iki Ukrainos daėjo, ten

buvo sužeistas ir tuom ir baigėsi karas. O taip tai jis ir Stalingrade ten buvo, <...> baisu, kas ten darydavosi, ir paskui jį, reiškia, tas komandir nusiuntė patikrint, tą... gal šitą... liniją, ryšį. Jis kažkur tai trūko. Nu, ir kada jis grįžo, viskas ten, toksai kotlovanas [duobė], nė vieno neliko, nė vieno iš visos baterijos, sako, tai verkiau kaip mažas vaikas. <...> ten kažkokia mergytė buvo... turbūt jo pirma meilė... (Natalija, menininkė, g. 1949 m., iš Kauno).

Maja gimė Baltarusijoje. Jos tėvas kariavo fronte, o ji su mama ir seserimi traukėsi nuo vokiečių su kitais žydais. Manė, kad grįš, pralauks kelias dienas, kol valdžia susitars su vokiečiais, ir pareis, beveik nieko nepasiėmė. Kai kurie ir sugrįžo pasiimti daiktų į kaimą, visi jie vėliau žuvo. Septynmetė Maja, jos trejų metų sesuo, 28-erių metų mama su šešiolikamečiu savo broliu, seserimi ir seneliais ėjo 287 kilometrus, pro subombarduotas stotis, kelius ir sodybas. Tada sėdo į traukinį, einantį į rytus, nes močiutė nusprendė: „<...> а я жару не переносу, едим в Сибирь“ („aš karščio nepakeliu, važiuoju į Sibirą“). 1942 m. jos dėdė paėmė į Raudonąją armiją:

Ему было в 41-ом году 16-ать лет и в 42-ом в 17-ать лет его взяли на учебу стрелка в Свердловск. <...> Ну, и он пошел в армию снайпером, но как-то так получилось, что ему прострелили вот эту руку. <...> он пришел с армии... это уже когда... много отслужил. Я не помню уже, но [когда] он пришел с армии даже косточки вытаскивал с раны. Ну, такая раздробленная вся кость, это было. Ну вот, так что он вернулся, а так все... и мамин брат... никто не вернулся (Maja, buvusi darbininkė, g. 1935 m., iš Vilniaus)⁶².

⁶² *Keturiasdešimt pirmaisiais jam buvo šešiolika metų, o keturiasdešimt antraisiais [sukako] septyniolika ir jį paėmė į Sverdlovską apmokymams šaudyti. <...> Na, ir jis išėjo į armiją snaiperiu, bet kaip ten*

Josifas buvo tik devynerių, kai prasidėjo karas, jo brolis ketverių. Jonavos žydai su šeimomis traukėsi į Latviją, rusų kareiviai paėmė jų arklius į frontą, o jiems liepė laukti:

Вот, стоят эти вагоны. Сядете в эти вагоны. Он вас отвезет в тихое место, а завтра, послезавтра война кончится. Как сейчас помню. Вы понимаете. Раньше считали, два, три дня... Да, и «поедите домой». А мы... поезд ехал, ехал и в поле остановился. Стоял такой амбар большой, большой амбар... сена там много было. И это все... и мы в этом амбаре влезли человек, наверно 40–50 было нас людей. Вот, и пережили. Мы смотрим, что каждый день все орудие близко и близко стреляет. <...> И мы шли... русские отступали, и мы с ними вместе отступали. <...> и мы шли 700 километров пешком. <...> 700-от километров шли. День и ночь мы шли. И мы дошли до города Великие Луки, как сейчас помню. <...> Великие Луки. Мы сели в этот пассажирский поезд и поехали, а потом нас с этого пассажирского поезда пересадили в другой поезд, в товарный поезд такой. <...> Часто немцы налетали, стреляли, бомбили нас и все. И помню, последний, когда мама сказала «я больше выходить не буду с поезда, что бу-

дет, то будет», а мы выбежали и ложились. Так, когда мы легли, так немецкие самолеты... вот мы так лежали, вот много нас так лежало, а так пулеметная очередь прошла. <...> Отца забрали в армию. Русские забрали. С дороги всех здоровых мужчин забрали. Сказали: «формируется литовская дивизия». Как сейчас помню, эта была 16-ая литовская дивизия. Да. <...> И их туда отправили и мы долго не знали, где отец, где чего (Josifas, buvęs darbininkas, g. 1931 m., iš Vilniaus)⁶³.

Josifo tėvas išgyveno, bet jo močiutė žuvo, kai į ją pataikė bomba.

Maja gavo paskyrimą į Lietuvą, Josifas sugrįžo į apleistą ir karo nusiaubtą Vilnių 1946 m. Jo giminaičiai ir kaimynai buvo išžudyti Jonavoje. Vilniuje Maja ir Josifas susitiko ir susituokė. Majai ir Josifui Antrasis pasaulinis karas reiškė ne tik jų artimųjų žūtis, bet ir Holokaustą. Kitaip nei kai kuriems lietuviams ar rusams, karo metu tam tikrais atvejais turėjusiems pasirinkimą, kurioje istorijos pusėje likti, Majai ir Josifui Vakari buvo uždari. Kaip ir dauguma kitų rusakalbių informantų, jie siekė likti nuošalyje nuo

atsitiko, kad jam peršovė tą ranką. <...> jis grįžo iš armijos... tai jau tuomet... buvo daug atitarnavęs. Aš neprisimenu jau, bet [kai] jis grįžo iš armijos, netgi kaulelius traukė iš žaizdos. Na, taip sutraiškytas kaulas buvo. Na, va, taip kad jis grįžo, o taip visi... ir mamos brolis... niekas negrįžo (Maja, g. 1935 m., iš Vilniaus).

⁶³ *Štai stovi tie vagonai. Sėskit į tuos vagonus. Jus nuves į ramią vietą, o rytoj, poryt baigsis karas. Kaip dabar atsimenu. Jūs suprantate. Anksčiau manė, dvi tris dienas... Taip, ir „važiuosite namo“. O mes... traukinys važiavo, važiavo ir sustojo lauke. Stovi toks didelis didelis tvartas... ten daug šieno buvo. Ir visa tai... Ir mes sulindome į tą tvartą, kokie 40–50 žmonių, kiek mūsų buvo. Taip ir išgyvenom. Mes pamatėm, kad kasdien šauda vis arčiau ir arčiau. <...> Ir mes ejome... rusai traukėsi, ir mes su jais kartu traukėmės. <...> ir mes ejome septynis šimtus kilometrų pėsčiomis. <...> Septynis šimtus kilometrų ejom. Dieną ir naktį ejom. Ir mes priėjome prie miesto Velikije Luki, kaip dabar atsimenu. <...> Velikije Luki. Mes sėdome į keleivinį traukinį ir pajudėjome, paskui iš to keleivinio traukinio mus persodino į kitą traukinį, tokį prekinį. <...> Dažnai vokiečiai užskrisdavo, šaudydavo ir bombarduodavo mus ir viską. Ir atsimenu, paskutinį, kai mama pasakė: „Aš daugiau iš traukinio nelipsiu, kaip bus taip“, o mes išbėgdavome ir guldavomės. Taip, kai mes atsigulėme, tai vokiečių lėktuvai... va taip mes gulėjome, daug mūsų taip gulėjo, ir taip kulkosvaidžio serija perėjo. <...> Tėvą paėmė į armiją. Rusai paėmė. Keliaujant visus sveikus vyrus paėmė. Pasakė: „Formuojame lietuvišką diviziją.“ Kaip dabar atsimenu, tai buvo 16-oji lietuviškoji divizija. Taip. <...> Ir juos ten nusiuntė ir mes ilgai nežinojome, kur tėvas, kur kas (Josifas, g. 1931 m., iš Vilniaus).*

politikos, nei kaltino, nei ieškojo teisingumo, sureikšmindami saugumą ir išlikimą.

Visiems, kurie išgyveno Antrąjį pasaulinį karą, tai buvo svarbus istorinis įvykis, išipynęs į jų biografiją, emociškai susijęs su jų praeitimi ir dabartimi, suteikiantis reikšmės jų pačių ir jų artimųjų gyvenimui. Rusakalbių tėvai ir giminės, tarnavę Raudonojoje armijoje, šiame kare tampa svarbiais istorijos dalyviais; ir jų netektys nėra beprasmės; prisimenančiųjų biografijos taip pat tampa svarbia istorijos dalimi. Apie savo artimųjų žūtis Maja teigė, jog „такая судьба“ (toks likimas), kitaip nei lietuviai ir kiti rusakalbiai, kurie pabrėždavo netekties skausmą ir jį įpindavo į savo biografiją, Maja ir Josifas nesitapatino nei su Antrojo pasaulinio karo, nei su pokario kentėjimo istorija.

Apklausti vyresniojo amžiaus lietuviai, kalbėdami apie Antrąjį pasaulinį karą, minėdavo skirtingas valdžias: „prie lenkų“, „prie Lietuvos“, „prie vokiečių“, „prie rusų“. Liongina iš Vilniaus, gimusi 1925 m. lietuvių šeimoje Vilniaus krašte, iki karo pabaigos išgyveno „prie šešių valstybių“, neišvykdama iš savo gimtojo kaimo. Kaip ir kai kuriems kitiems informantams, kurie neišėjo „į mišką“ ir stengėsi likti neutralūs prie visų valdžių, išlikti jai buvo svarbiausia. Tik šiame kontekste galima suprasti, kodėl Liongina liūdėjo, kai mirė Stalinas. Ji bijojo, kad vėl prasidės „valdžių“ chaosas. Klaipėdietė Elvyra prisiminė, kad žmonės buvo suvaryti į aikštę verkti dėl Stalino:

Nu, kur tu verksi... čia per ruporą tą kalbą sako... <...> šnypščiam tom nosinėm [juokiasi] ir turim viską... jau valom tas ašaras, viską... filmavo. Žalčiai. <...> Nu, jau vis tiek nuverkėm tą Staliną, kai jis nusprogo, žaltys. Dieve, dieve... Ot, ką iškentėjom. Dabar juoks, o tada buvo ui, ui... (Elvyra, buvusi pardavėja, g. 1930 m., iš Klaipėdos).

Kilusi iš Klaipėdos krašto, keturiolikmetė Elvyra su šeima buvo vokiečių evakuota į Vokietiją. Jie buvo lietuviai liuieronai. Ilgai keliavo pėsčiomis paskui arklį su vežimu, kartais krintant bomboms. Karui baigiantis, sovietinė armija sugražino juos atgal, į tuščią ir suniokotą sodybą ant buvusios fronto linijos, kurioje iš savo visų daiktų rado tik paslėptą „tuščią alaus statinę“. Pasiturinti šeima, virtusi beturčiais, nebeišleido Elvyros į mokslus. Ji siuvo, paskui dirbo pardavėja. Tada, kaip ir daugelis to krašto jaunimo, išvyko į Klaipėdą ieškoti darbo ir ramesnio gyvenimo be „stribų“, ateinančių dieną, ir „miškinų“ – naktį.

Andrius, gimęs 1935 m. netoli Kauno IX forto, prisiminė žydus, vedamus į getą, girdėjo jų šaudymą, matė deginamą žydų getą Vilijampolėje. Ir jis būtų į kovą „išvėlęs“, bet buvo dar per jaunas. Nueini į mokyklą, prisiminė Andrius,

to nėra, to nėra... suolas tuščias, tuščias, tuščias... <...> jie jaunimas, jie įdomūs, suprantai, čia romantika lyg tai... O dabar... o dabar kai pagalvoji, tai čia yra nesąmonė. Čia reikėjo kitaip... ką tu ten padarysi, visus sugaudė... (Andrius, menininkas, g. 1935 m., iš Kauno).

Jų šeima glaudė partizanus, padėjo badaujantiems kaimynams. Jo prisiminimuose karas ir pokaris nebuvo herojiškas, tai buvo besišypsantys vokiečiai, nuo tanko mėtantys vaikams saldainius, vėliau šaudantys žydus, stumiantys žydes moteris į degantį namą, „pirmų metų rus[ai] <...> baisūs <...> azijatai“, lietuviai, vangiantys žydų daiktus iš geto, badaujantys kaimynai, trenksmai į duris naktimis ir slapstymasis.

Šios istorijos yra papasakotos išgyvenusiųjų. Žuvusieji jau nebegali pateikti savo istorijų, todėl tos istorijos visada yra sąlygiškos ir dali-

nės, apibendrinančios informantų, bet ne visų gyventojų patirtis⁶⁴. Tremtys ir partizaninis pasipriešinimas nebūtinai prisimenami pagal oficialiosios istorijos naratyvus (taip pat žr. Клубите 2017; Grickevičiūtė 2015; Davoliūtė, Balkelis 2012). Išlikusieji dažnai prisimena tą sunkų laikotarpį neskirstydami žmonių į priešus ir savus, bet išskirdami konkrečius, kurie buvo „geri“ arba kurie žudė ir terorizavo žmones ar naikino sodybas ir turtą karo ir pokario metu. Kai kurie nerusakaliai Lietuvos gyventojai, užaugę Lietuvoje ar Vilniaus krašte, buvo išgyvenę tragiškus karo ir pokario įvykius ir rinkosi saugų gyvenimą. Kiti rinkosi kelią, nepaaiškinamą „okupacijos“ struktūros, kuri pabrėžia pasipriešinimą ir pasiaukojimą. Liongina prisimena:

Tai tenai, žinokit, du mokytojai buvo, ten tiltas buvo per upelį, ir jie saugojo... tą tiltą, tie mokytojai. Ir sako, mes, sako, niekad neitume į jokią, į jokią tarnybą, nu, tą kar... sukarintą, sako, bet mes nenorim, kad mus išvežtų į Vokietiją. Tai, sako, čia mes nors liekam Lietuvoj, mus, sako ne... O taip tai išvežė... gaudė, žinokit... aš ir pati miške nakvojau kelias naktis... (Liongina, buvusi sekretorė, g. 1925 m., iš Vilniaus).

Kaip rodo šis pavyzdys, atsidūrimas vienoje ar kitoje istorijos pusėje galėjo būti atsitiktinis, o siekimas išlikti galėjo paskatinti bendradarbiauti su SSRS ar nacistinės Vokietijos valdžios ar karinėmis struktūromis.

Informantų papasakotos istorijos nesiderina su bipolinėmis istorinėmis struktūromis, jie nekalba apie „išvadavimą“ ar „okupaciją“, nors ir įtraukia tam tikrus šių naratyvų elementus į savo pasakojimus. Vasilijus įsivaizdavo savo

tėvo žūtį per sovietinius filmus apie Antrąjį pasaulinį karą, Andrius prisiminė „tuštėjančią klasę“, greičiausiai taip pat populiarių istorinių pasakojimų apie pokarį kontekste, nes jo klasės draugai turėjo būti per jauni įsijungti į partizanų gretas. Rusakaliai taip pat minėjo bendras lietuviams ir rusakalbiams Gulago ir tremties istorijas, kurios paprastai nutylimos viešame Antrojo pasaulinio karo diskurse.

Politinė atskirtis ir biografinės jungtys

Aleksandras dvejojamas atsineša savo tėvo nuotraukų albumą ir medalius. Jo mažasis anūkas kartą surado tuos medalius, prisisegė ir vaikščiojo po namus. Pamatęs Aleksandras liepė nusiimti, niekam apie tai nepasakoti, jis jam paaškins viską vėliau, kai užaugs. Juos paslėpė, kad anūkas nebegalėtų jų rasti. Aleksandras gerai žino, kad sovietiniai simboliai yra uždrausti, kad šie medaliai Lietuvoje simbolizuoja krašto sovietinę okupaciją, o juos turintieji vadinami okupantais. Tatjana, Aleksandro žmona, svarstė apie neteisybę, kuri kyla igyvendinant istorinį teisingumą:

Так сейчас это все такая история вся перемешанная с политикой. Вот как это все было и как будет. Другой раз мы, вот, так между собой говорим, как сейчас страшно все таки жить и вот отрицается заслуга этих, вот, военных. Все таки и в Польше, и везде гребут. Хорошо, что дед этого не видит. Вот как другой раз говорим: «так обидно». Сколько людей погибло. И все теперь отрицается. <...> И почему это сейчас возникает и неприязнь и все это. Толь-

⁶⁴ Partizanų ir tremtinių istorijos nuolat tiriamos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro, taip pat, Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, buvo išleista įvairių atsiminimų. Plačiau žiūrėti: <http://genocid.lt/>; Anušauskas (2012).

ко что обидно, что вот так ко всей нации, потому что и русских много пострадало от этого. <...> Это такое страшное было время (Tatjana, g. 1948 m., iš Vilniaus)⁶⁵.

Viešų renginių, mininčių Antrojo pasaulinio karo pergalę, metu dar vis galima pamatyti Antrojo pasaulinio karo veteranų su medaliais, tačiau veteranai netgi vengia juos segėti iki atvyks į renginius. Vieno Pergalės dienos minėjimo metu sėdėjau šalia greit šimto metų sulauksiančios veteranės, kuri, skambant karo dainoms, braukė ašaras. Per trumpas pertraukas tarp dainų ji pasakojo savo istoriją, ne karo istoriją, bet kaip jai atvežė žemių iš Krasnojarsko krašto, kur jos tėvai žuvo tremtyje. Apie tėvus ji sovietmečiu kalbėti negalėjo. Ir tik pakviesta vardu veteranė nusirengė savo šiltą striukę, pasitaisė kelias eiles medalių ir nuėjo į priekį, kur buvo pasveikinta ir jai įteikta raudonų gvazdikų.

Slaptumas matomas ir kitose renginių praktikose. Apie kai kuriuos viešus renginius nebūtinai informuojama, susižinoma tik iš savų. Renginiai rengiami ne išieginę dieną, bet viduryje savaitės, net ne gegužės 9-ąją, kad pritrauktų kuo mažiau dėmesio iš šalies. Oficialioji dalis gali būti lydima neoficialaus minėjimo už uždarytų durų, tik su pačiais artimiausiais bendrijos ar bendruomenės nariais ir draugais. Tuomet bus

tyliai sudainuojama populiari Antrojo pasaulinio karo daina „Katiuša“ (orig. rus. *Катюша*; sukurta 1938 m., muzikos autorius – Matvejus Blanteris, žodžių autorius – Michailas Isakovskis), bet bendrijos pirmininkė nutildys visus, kai ukrainietis pasiūlys sudainuoti „Pergalės dieną“ (orig. rus. *День победы*; sukurta 1975, muzikos autorius – Davidas Tuchmanovas, žodžių autorius – Vladimiras Charitonovas), vieną svarbiausių Antrojo pasaulinio karo dainų, džiaugsmingu maršu švenčiančią pergalę, mininčią, jog Raudonosios armijos kariai peržygiavo pusę Europos.

Antrojo pasaulinio karo renginiai nebevyksta centrinėse miestų aikštėse. Vilniuje Pergalės diena švenčiama Antakalnio kapinėse, prie Antrojo pasaulinio karo karių kapų; Klaipėdoje – prie Antrojo pasaulinio karo paminklo „Kalavijas“ ir kapų⁶⁶; Kaune – Aukštųjų Šančių karių kapinėse. Renginiai vyksta ir tautinių bendrijų sambūriuose, cerkvėse, koncertų salėse. Šie vieši renginiai nėra slapti, bet slaptumas gali būti jų dalis, kaip vengimas pasirodyti viešumoje su medaliais.

Pergalės dienos minėjimų erdvės taip pat įvardijamos kaip pavojingos dėl buvusių nacionalistų išpuolių Pergalės dienos minėjimų metu. Pačių lietuvių dalyvavimas Pergalės

⁶⁵ *Tai dabar visa tokia istorija, visa persimaišius su politika. Va kaip viskas buvo ir kaip bus. Kartais mes, va, tarp savęs pasikalbam, kaip dabar baisu visgi gyventi ir, va, neigiami šitų kariavusiųjų, va, nuopelnai. Visgi ir Lenkijoje, ir visur pila šukšlės. Gerai, kad senelis šito nemato. Va, kartais sakom: „Taip skaudu.“ Kiek žmonių žuvo. Ir viskas dabar neigiama. <...> Ir kodėl dabar kyla ir nesantaika, ir visa tai. Tik apmaudu, kad, va, visai tautai, juk ir rusų daug nukentėjo nuo to. <...> Tokie baisūs buvo laikai* (Tatjana, g. 1948 m., iš Vilniaus).

⁶⁶ Rašydamas apie Klaipėdos kraštą ir Kaliningrado sritį, V. Safronovas pažymi, jog Lietuvoje sovietmečiu žuvusių karių minėjimai taip pat vykdavo masinių kapaviečių vietose, prie vadinamųjų „broliškių kapų“ arba tam tikrose parinktose vietose, susijusiose su karių žuvimu (Safronovas 2009b; 100).

dienos minėjime gali būti suprastas kaip provokacija (žr. Šutinienė 2011; 227). Nors nė vienas iš informantų Kaune, Klaipėdoje ar Vilniuje nepatyrė jokios diskriminacijos tautiniu pagrindu, įsivaizduojama, kaip Tatjanos pasakojime, kad neapykanta egzistuoja; apie ją rašoma ir ji, anot sociologų studijų (žr. Frėjutė-Rakauskienė 2013b), matoma žiniasklaidoje. 32-ejų metų mokytoja Olga iš Klaipėdos eidavo į Pergalės dienos minėjimus su vaikais, bet, anot jos, „po kelių neonacių išpuolių nustoju, bijodama dėl savo vaikų“. Informantai šias patirtis suprasdavo įvairiai – kaip absurdiškas ir nepagrįstas, taip artikuliuodami patiriamą neteisybę.

Kai kurios tautinės bendrijos, kurios vienija rusakalbius, stengiasi depolitizuoti Pergalės dienos minėjimą – atriboti jį nuo Rusijos viešosios politikos, įtraukti įvairių tautybių žmones – rusus, ukrainiečius, armėnus, lietuvius, žydus ir kitus – bei atsisakyti karo maršų ir karių žygdarbius šlovinančių dainų. Vieno tokio minėjimo metu dainos buvo apie kareivius ir jų laukiančias motinas, viena daina pasakojo istoriją apie du sūnus, vieną juodais, kitas rausvais plaukais. Jie grįžo su rankomis ir kojomis, bet baltais plaukais. Daina baigiama žodžiais, jog turbūt kare labai daug baltos spalvos. Skambėjo dainos apie gamtą ir apie taiką. Veteranams sudainavo dainą apie išgyvenusį seną verkiantį karį, stovintį prie amžinosios ugnies, „Tu juk išgyvenai, kary“ (orig. rus. *Ты же выжил, солдат*). „Gervės“, kurias dainavo Vasilijus, pristatytas straipsnio pradžioje, yra viena iš tokių dainų, apraudanti žuvusius karius, estetizuojanti jų mirtis, susiejanti

klausytojus su žuvusiais, bet nešlovinanti karo ir pergalės.

Kai kurie rusakalbiai informantai bandė paneigti žiniasklaidoje ir viešojoje erdvėje artikuliuojamas mintis apie Lietuvos rusakalbių neloyalumą, pabrėždami įvairias daugialypes ir stiprias jungtis su Lietuva. Dauguma yra Lietuvos piliečiai, kai kurie rėmė Sąjūdį, kai kurie jau net nebeturi Rusijoje ir giminių, jų vaikai emigravę į Vakarų Europos šalis. Tarp kalbintų informantų buvo Lietuvos rusas, kurio protėvis į Lietuvą buvo atvežtas XVIII a. kaip Lietuvos bajoro „kraitis“. Jo senelis tarnavo Lietuvos kariuomenėje ir dainuodavo tiek rusiškas, tiek lietuviškas dainas. Dalis sentikių palikuonių apie Rusiją žinojo daugiausia iš knygų ir televizijos, jų pavardės buvo sulietuvinotos, jie ėjo į lietuviškas mokyklas, o jų anūikai jau nebekalbėjo rusiškai (kai kurių anūikai, gyvenantys emigracijoje, nekalbėjo ir lietuviškai)⁶⁷.

Dalyvaudami Antrojo pasaulinio karo minėjimuose žmonės renkasi, sprendžia, reflektuoja apie skirtingas Rusijos Federacijos ir Lietuvos istorijų trajektorijas, apgailestauja dėl karo aukų ir kalba apie istorinį teisingumą. Tatjana, 69 metų buvusi medicinos sesuo iš Vilniaus, prisiminė, kad jos uošvis vis būdavo kviečiamas į ambasadą paminėti Pergalės dienos. Kelerius metus jis ėjo, paskui nustojo. Jos uošviui, Antrojo karo veteranui, būdavo sunku išstovėti per ambasados furšetus. Tatjana su savo vyru Aleksandru į Pergalės dienos renginius neidavo, bet kai prasidėjo akcija „Nemirtingasis pulkas“, jie nuėjo pasižiūrėti:

⁶⁷ Apie Lietuvos rusų heterogeniškumą žr. Marcinkevičius (2013).

Воинское кладбище на Антакальнисе. <...> Там, вот этот, когда в России, когда началась акция этого «Бессмертный полк» или как там. <...> Мы как то слишком на это не ходим, но посмотреть нам интересно все (Tatjana, g. 1948 m., iš Vilniaus)⁶⁸.

Paklausus apie istorinį teisingumą, kai kurie informantai, kaip Tatjana ir Aleksandras, imdavo kalbėti, kad jie nieko nežinoję apie Lietuvos istoriją.

Tatjana: Мы очень сочувствуем Литве, что здесь было. Вот, я говорю, что в молодости мы этого ничего не знали.

<...>

Aleksandras: Я, например, в школе учась, не имел понятия, что из Литвы людей выслали. <...> А в принципе я почти не знал, что это и в России происходило.

<...>

Aleksandras: Мы конечно, смеемся точно так же с этого Володи чугунного [смеется], как говорится, Владимира Ильича.

Tatjana: Наши тоже обманывали. Мы же не знали так как было. <...> И революция... Сколько ходили на парад. <...> сколько мы с тобой в школе – и так, и с детьми маленькими. Что мы праздновали, дураки... (Tatjana, g. 1948 m., Aleksandras, g. 1948 m., iš Vilniaus)⁶⁹.

Apie Lietuvos istoriją Tatjana ir Aleksandras sužinojo tik Sąjūdžio metais. Tatjana ir Aleksan-

dras prisiminė, kad nežinojo istoriją apie miško brolius, naratyvą „brolis prieš brolių“, apie 16-ąją lietuviškąją diviziją. Kaip ir kiti informantai jie teigė daugiausia sužinoję iš Vytauto Žalakevičiaus 1966 m. filmo *Niekas nenorėjo mirti*. Anot Tatjanos: „Да, это было для всех прозрение“ (Taip, tai buvo visiems lyg praregėjimas).

Informantų pokalbiai apie istoriją dažnai pabrėždavo jų kritinį požiūrį tiek į vienos, tiek į kitos valstybės ir valstybių propagandą, taip pat jų siekimą atsiriboti nuo politikos. Zoja, kitaip nei kiti, teigė jaučianti istorinę kaltę dėl savo – rusų – tautos:

Про историческую справедливость я считаю, что за всю свою историю Литва она столько пережила, что она, конечно, заслуживает вот это всей своей, во первых, независимостью. Пусть она какая не есть, пусть какие не есть экономические проблемы, но Литва имеет право на то, что бы быть совершенно самостоятельным государством со своим языком, со своей культурой и так далее, и так далее. <...> Ну, ну... в конце концов, а кто вообще во всем этом виноват, та, был? <...> Россия вообще, на мой взгляд, страна ужасно несчастная. Ужасно несчастная страна. И вот уже там справедливости, вообще даже и говорить об этом невозможно. И тоже уже сколько этот народ уже перетерпел. <...> Ну, может быть она [историческая справедливость] и есть. Вот для Литвы мне кажется, в чем-то, в том, что страна

⁶⁸ *Karių kapinės Antakalnyje. <...> Tai ten, kai Rusijoje prasidėjo „Nemirtingojo pulko“ akcija ar kaip ją ten. <...> Mes pernelgę į tai nevaikštome, bet visgi įdomu mums buvo pasižiūrėti* (Tatjana, g. 1948 m., iš Vilniaus).

⁶⁹ **Tatjana:** Mes labai užjaučiame Lietuvą, kas čia buvo. Va, aš sakau, kad jaunystėje mes to nieko nežinojome.

Aleksandras: Aš, pavyzdžiui, mokykloje mokydamasis neturėjau supratimo, kad iš Lietuvos žmones trėmė. <...> Iš esmės aš beveik nežinojau, kad tai vyko ir Rusijoje. <...>

Aleksandras: Mes, žinoma, visai taip pat juokiamės iš to geležinio Volodios [paminklų] [juokiasi], kaip sakoma, Vladimiro Iljičiaus.

Tatjana: Mūsų šikniai taip pat apgaudinėjo. Mes juk nežinojome, kaip buvo. <...> Ir revoliucija... Kiekėjome į paradus... kiek mes su tavim mokykloje – ir taip, ir su mažais vaikais. Ką mes, kvailiai, šventėme... (Tatjana, g. 1948 m., Aleksandras, g. 1948 m., iš Vilniaus).

стала независимой. Пусть она, а в конце концов, почему русским или России должно быть хорошо. Эта Литва. <...> Я говорю, я вообще ощущаю историческую вину своего народа за то, что он во многом очень виноват перед Литвой. Я это ощущаю. А другие нет, может быть, а я ощущаю (Zoja, pedagogė, g. 1959 m., iš Klaipėdos)⁷⁰.

Slaptumas, atsisakymas švęsti Pergalės dieną, vengimas tapti konflikto ar neigiamo stereotipizavimo objektu reflektuoja Lietuvos rusakalbių politinės atskirties patirtis. Daugumą Lietuvos rusakalbių vienijo siekimas parodyti, kad Pergalės diena nėra politinis renginys. Taip jie siekė būti pripažinti ne kaip rusai ar ukrainiečiai, bet individai, turintys tam tikras biografijas, kurių centre buvo Antrojo pasaulinio karo netektys, taip pat daug jungčių su Lietuva, tarp kurių buvo ir pokario kančių bei Lietuvos okupacijos pripažinimas.

Išvados: „Tokie buvo (baisūs) laikai“

Lietuvos ir Rusijos Federacijos valstybių istorinio teisingumo politikos yra glaudžiai susijusios ir turi būti suvokiamos kartu. Politinė atskirtis, kurią patiria Lietuvos rusakalbiai, yra tiek Lietuvos, tiek Rusijos vykdomos istorinės atminties politikos padarinys, o ne vienos valstybės suverenios galios išraiška. Lietuvos

miestai, nors ir skirtingi, yra daugiakultūriai, ir bandymai šią heterogenišką visuomenę suvokti bipoliškai ją supriešina.

Istorinio teisingumo struktūros kuria moralinius ir politinius modelius, pagal kuriuos žmones galima skirstyti į priešus ir savus, blogus ir pavojingus bei gerus ir teisingus, kartu priskiriant tam tikras tautines dimensijas. Šios struktūros taip pat priskiria tam tikrą aktyvumą rusakalbiams: veteranams – dalyvavimą Lietuvos sovietinėje okupacijoje 1944–1945 m., o vėliau atvykusiesiems – Sovietų Sąjungos ekspansinės politikos rėmimą. Nors bipolinės istorinės struktūros siūlo priešiškas istorines perspektyvas, informantai bando surasti savo santykį su įvairiais istoriniais įvykiais. Jie prisimena savo šeimas, ištremtas į Gulagą, kalba apie savo netektis ir karo baisumus, sovietinės istorijos nutylėjimus ir Lietuvos istoriją. Rusakalbių pasakojimai įtraukia šių žmonių, kaip Lietuvos diasporos, dialogą su skirtingais istorijos aiškinimais ir dažnai jų pasipriešinimą oficialiajai istorinio teisingumo politikai arba apolitiškumo deklaravimą, alternatyvią pilietinę ir politinę poziciją, paremiančią *status quo* per deklaruojamą neutralumą.

Kitaip nei socialinė ar ekonominė atskirtis, patiriama dėl socialinės (pavyzdžiui, statuso) ar ekonominės (pavyzdžiui, pajamų) padėties,

⁷⁰ *Dėl istorinio teisingumo, aš manau, kad per visą savo istoriją Lietuva tiek išgyveno, kad ji, žinoma, užsitarnavo va to, visos savo, pirmiausia, nepriklausomybės. Tegu ji kokia yra, tegu kažkokios ekonominės problemos, bet Lietuva turi teisę būti visiškai savarankiška valstybė, turinti savo kalbą, savo kultūrą ir taip toliau, ir taip toliau. <...> Na, na... galų gale, o kas apskritai dėl viso to kaltas buvo? <...> Rusija apskritai, mano požiūriu, siaubingos nelaimės šalis. Siaubingai nelaiminga šalis. Ir, va, tenai teisingumas, apskritai netgi ir kalbėti apie tai neįmanoma. Ir kiek gi jau ta tauta taip pat prisikentėjo. <...> Na, galbūt jis [istorinis teisingumas] ir yra. Va, o dėl Lietuvos, man atrodo, tai yra kad šalis tapo nepriklausoma. Tegu ji, ir galų gale, kodėl rusams ar Rusijai turi būti gerai. Tai Lietuva. <...> Aš sakau, aš apskritai jaučiu istorinę kaltę už savo tautą, už tai, kad ji daug kuo nusikalto Lietuvai. Aš tai jaučiu. Galbūt kiti neįaučia, o aš jaučiu* (Zoja, g. 1959 m., iš Klaipėdos).

atskirtis, kylanti dėl istorinių struktūrų, yra politinė. Neteisybės pojūtis, aptartas šiame straipsnyje, yra ir politinės atskirties išgyvenimas, įsipinantis į kasdienybę, kai biografinės sąsajos su Antruoju pasauliniu karu gali būti slepiamos, Gulago aukos išaukštinamos, o Antrojo pasaulinio karo – nutylimos. Šią atskirtį siekiama panaikinti ir valstybiniu lygmeniu – tautinėms mažumoms sudaromos sąlygos burtis į bendrijas ir reprezentuoti save plėtojant kultūrinės ar socialines veiklas (žr. Frėjutė-Rakauskienė 2015), taip pat vykdant tolerancijos politiką, inicijuojamą Tautinių mažumų departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, ugdančią tolerantišką pilietiškumą tarp įvairių tautybių⁷¹.

Tzvetanas Todorovas (2009) teigia, jog skirtingose istorijos pusėse atsidūrusių žmonių susitaikymas įmanomas tada, kai suvokiame, kad, būdami „priešo“ vietoj, būtume pasielgę taip pat. Analizuodamas teisingumo problematiką, jis sako:

Kvietimų prisiminti sterilumas kyla iš mūsų nuolatinio identifikavimosi su herojais ar aukomis ir begaline distancija, artikuliuojama tarp blogio sąjungininkų ir mūsų pačių. Prancūzų patirties tyrimas rodo, kad „įvykių pasikartojimo“ prevencija verčia galvoti apie aplinkybes, kurios sąlygojo barbariškus veiksmus, apie motyvą, kurie buvo atsakingi, ir jų naudotas priemones. Svarstydami raudonųjų khmerų [komunistų, vykdžiusių genocidą Kambodžoje – N. K.] (1975–1979) nusikaltimus matome, kad baisūs kriminaliniai nusikaltimai yra ne sadistų ar psichiškai nesveikųjų darbas, bet mums vi-

siems pažįstamų reakcijų rezultatas. Raudonieji khmerai svajojo apie gryną, be priešų visuomenę, <...> kriminaliniai nusikaltėliai nėra kitokie nei mes, jie nėra „nežmogiški“. Skirtumas tarp budelių ir aukų nėra biologinis individų skirtumas – nėra jokio DNR, kurį turėtų žmogždžiai. Viskas prasideda nuo išsiskiriančių aplinkybių, kuriomis vieno individo likimas kyla iš kito.⁷² (Todorov 2009; 447)

Lietuvoje daugumos informantų, išgyvenusių Antrojo pasaulinio karo ir pokario baisumus, susitaikymas yra seniai įvykęs, šių žmonių dažnai išreiškiamas komentaru „tokie buvo laikai“, bandant priimti, pateisinti (kartais pateisinti save), suprasti, atleisti ir atsiriboti nuo skaudinančios istorijos, gyventi toliau ir gyventi kartu. Lietuvos atveju dauguma informantų – tai ne tiesiogiai dalyvavę karo ir pokario įvykiuose, bet jų vaikai ir anūkai, juos visus sieja tvirti biografiniai ryšiai, kur tautybė dažnai nėra svarbi. Šiame kontekste bipolinės istorinės struktūros, kurios susieja vieną tautybę su Antrojo pasaulinio karo minėjimais ir Rusijos politikos šlovinimu, o kitą – su okupacijos patirtimis, ardo bendrumą, kuris buvo kuriamas vėlyvojo sovietmečio „tautų draugystės“ ideologijos (žr. S. Kranauskienės straipsnį šiame numeryje), posovietinės integracijos politikos ir pačių informantų kasdiniuose santykiuose.

Post scriptum

2017 m. gegužės 9 d. grįžau iš Pergalės dienos minėjimo Klaipėdoje. Atsidariusi *Facebook*q, radau savo artimos draugės, kuri užaugo

⁷¹ Apie Tautinių mažumų departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės veiklą žr. internete: <https://tmde.lrv.lt/> (žiūrėta 2017 10 25).

⁷² Ištrauka paimta iš Tzvetano Todorovo (2009) straipsnio santraukos, trumpai apibendrinančios pagrindines straipsnio mintis. Santrauka parengta žurnalo redaktorių kolegijos.

Tatarstane ruso ir totorės šeimoje, žinutę ir nuotrauką. „Mano senelis ir senelė“, rašo ji, „iš karo grįžo tik 1947 m.“ Aš atsakiau, kad „mano senelis grįžo 1956-aisiais“. Šį straipsnį skiriu savo senelio Juozo Račkausko atminimui.

Padėka

Straipsnis parengtas vykdant Lietuvos mokslo tarybos finansuojamą mokslo tyrimų projektą „Socialinis ir istorinis teisingumas Lietuvoje: etninė ir generacijų dimensija“ (LIP-031/2016).

Norėčiau padėkoti kitiems tyrime dalyvavusiems mokslininkams – Monikai Frėjutei-Rakauskieni, Andriui Marcinkevičiui ir Kristinai Šliavaitei, – su kuriais bendras darbas ir diskusijos padėjo suformuluoti šio straipsnio mintis. Taip pat dėkoju Janinai Koliato, projekto administratorei, kuri perrašė didžiąją dalį šiame straipsnyje naudotų interviu. Širdingas ačiū Rimantui Sliužinskui, pasidalijusiam 2009 m. Pergalės dienos minėjimo Klaipėdoje vaizdo medžiaga. Dėkoju Liutaurui Kraniauskui, Monikai Frėjutei-Rakauskieni, Sigitai Kraniauskienei, Andriui Marcinkevičiui, Kristinai Šliavaitei ir anoniminiam recenzentui, pateikusiems labai svarbių komentarų ir pastabų šiam straipsniui.

LITERATŪRA

Anderson, Benedict. 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, New York: Verso.

Anušauskas, Arvydas (sud.). 2005. *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

Anušauskas, Arvydas. 2012. *Teroras 1940–1958 m.* Vilnius: Versus aureus.

Arlauskaitė Zakšauskienė, Inga; Černiauskas, Norbertas; Jakubčionis, Algirdas; Kulevičius, Salvijus; Poškienė, Justina; Vaiseta, Tomas; Zikaras, Karolis. 2017. *Kariai. Betonas. Mitas. Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjungos karių palaidojimo vietas Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus universitetas.

Berg, Eiki; Ehin, Piret (eds.). 2013. *Identity and Foreign Policy: Baltic-Russian Relations and European Integration*. London, New York: Routledge.

Čepaitienė, Rasa. 2013. „Nacionalinis pasakojimas versus lokali istorija: kultūrinės atminties raiška Lietuvos provincijoje“ kn. Alvydas Nikžentaitis (sud.) *Daugiasluoksnė atmintis: miestas, valstybė, regionas*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

Davoliūtė, Violeta. 2013. *The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Identity in the Wake of War*. London and New York: Routledge.

kauskienei, Andriui Marcinkevičiui ir Kristinai Šliavaitei, – su kuriais bendras darbas ir diskusijos padėjo suformuluoti šio straipsnio mintis. Taip pat dėkoju Janinai Koliato, projekto administratorei, kuri perrašė didžiąją dalį šiame straipsnyje naudotų interviu. Širdingas ačiū Rimantui Sliužinskui, pasidalijusiam 2009 m. Pergalės dienos minėjimo Klaipėdoje vaizdo medžiaga. Dėkoju Liutaurui Kraniauskui, Monikai Frėjutei-Rakauskieni, Sigitai Kraniauskienei, Andriui Marcinkevičiui, Kristinai Šliavaitei ir anoniminiam recenzentui, pateikusiems labai svarbių komentarų ir pastabų šiam straipsniui.

Davoliūtė, Violeta; Balkelis, Tomas (eds.). 2012. *Maps of Memory: Trauma, Identity and Exile in Deportation Memoirs from the Baltic States*. Vilnius: Institute of Lithuanian Literature and Folklore.

Ehin, Piret; Berg, Eiki. 2013. „Incompatible Identities? Baltic-Russian Relations and the EU as an Arena for Identity Conflict“ in Eiki Berg and Piret Ehin (eds.) *Identity and Foreign Policy: Baltic-Russian Relations and European Integration*. London, New York: Routledge.

Frėjutė-Rakauskienė, Monika. 2011. „Rusai Lietuvoje ir Latvijoje: europinio, regioninio ir lokalaus identitetų sąveika“, *Etniškumo studijos / Ethnicity studies* 1–2: 80–110.

Frėjutė-Rakauskienė, Monika. 2013a. „Rusų kolektyvinės atminties ir tapatumo konstravimas Lietuvos spaudoje rusų kalba“ kn. Grigorijus Potašenko, Pavel Lavrinec ir Andrius Marcinkevičius (sud.) *Lietuvos rusai XX–XXI a. pradžioje: istorija, tapatybė, atmintis*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Frėjutė-Rakauskienė, Monika. 2013b. „Rusų etninės grupės reprezentacija Lietuvos spaudoje. Negyjančios Antrojo pasaulinio karo žaizdos“ kn. Grigorijus Potašenko, Pavel Lavrinec ir Andrius Marcinkevičius (sud.) *Lietuvos rusai XX–XXI a. pra-*

džioje: istorija, tapatybė, atmintis. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Frėjutė-Rakauskienė, Monika. 2015. „The Role of Voluntary Organisations in Constructing the Common Identity and Mobilizing of Polish Community in Southeastern Lithuania“, *Polish Political Science Review* 3 (1): 17–34.

Gailius, Bernardas. 2011. „Partizanų diktatūra“, *Politologija* 2: 74–93.

Golubeva, Maria. 2010. „Different History, Different Citizenship? Competing Narratives and Diverging Civil Enculturation in Majority and Minority Schools in Estonia and Latvia“, *Journal of Baltic Studies* 41 (3): 315–329.

Greene, Samuel; Lipman, Maria; Andrey Ryabov. 2010. „Engaging History: The Problems and Politics of Memory in Russia“ in Samuel A. Greene (ed.) *Engaging History: The Problems and Politics of Memory in Russia and the Post-Socialist Space*. Moscow: Carnegie Moscow Center. Prieiga internetu: https://www.files.ethz.ch/isn/137834/WP_2_2010_engaging.pdf.

Grickevičiūtė, Dovilė. 2015. *Kančia ir pilietiškumas lietuvių tremtinių pasakojimuose apie 1941–1953 metų tremtį*. Magistro baigiamasis darbas. Vytauto Didžiojo universitetas, Socialinių mokslų fakultetas, Sociologijos katedra.

Hayden, Robert. 2014. „Justice as Unfairness“, *Perspectives on Europe* 44 (1): 16–23.

Hosking, Geoffrey. 2002. „The Second World War and Russian National Consciousness“, *Past & Present* 175 (1): 162–187.

Ivanauskas, Vilius. 2011. „Menininkų rateliai ir kitoniška laikysena: nuo Chruščiovo laikų iki Sąjūdžio“ kn. Jūratė Kavaliauskaitė ir Ainė Ramonaitė (sud.) *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*. Vilnius: Baltos lankos.

Kamenitsa, Lynn. 1998. „The Process of Political Marginalization: East German Social Movements after the Wall“, *Comparative Politics* 30 (3): 313–333.

Koposov, Nikolay. 2017. „Defending Stalinism by Means of Criminal Law: Russia, 1995–2014“ in Uladzislau Belavusau and Aleksandra Gliszczynska-Grabias (eds.) *Law and Memory: Towards Legal Governance of History*. Cambridge, New York: Cambridge University Press: 293–309.

Koposov, Nikolay. 2018. *Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Kraniauskienė, Sigita. 2012. „Tautinės bendruomenės posovietinėje Klaipėdoje: naujų tapatybių paieškos ir jų reprezentacijos žiniasklaidoje“, kn. Liutauras Kraniauskas, Aldis Gedutis, Arūnas Acus, Jolita Viluckienė ir Eduardas Spiriajevas. *Klaipėdos diskursai 1990–2010 m.: sociologinė miesto tapatybių rekonstrukcija*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla: 111–174.

Kraniauskienė, Sigita. 2017. „Čia ne(buvo) Lietuva“: Klaipėda po Antrojo pasaulinio karo – naujosios visuomenės prisiminimai“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 2 (41): 169–198.

Labanauskas, Liutauras. 2014. „Miesto socialinis ekonominis kontekstas ir tautinio tapatumo raiška: Visagino miesto atvejis“, *Etniškumo studijos* 2: 125–143.

Levy, Robert; Hollan, Douglas W. 2000. „Person-Centered Interviewing and Observation“ in Bernard H. Russell (ed.) *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. Walnut Creek, Lanham, New York, Oxford: Altamira Press.

Marcinkevičius, Andrius. 2013. „Rusų tapatumo sovietmečio Lietuvoje konstravimas: politika, gyventojų surašymai ir istorinė atmintis“ kn. Grigorijus Potašenko, Pavel Lavrinec ir Andrius Marcinkevičius (sud.) *Lietuvos rusai XX–XXI a. pradžioje: istorija, tapatybė, atmintis*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla: 183–229.

Matulionis, Arvydas; Beresnevičiūtė, Vida; Leončikas, Tadas; Frėjutė-Rakauskienė, Monika; Šliavaitė, Kristina; Heinrich, Hans-Georg; Alekseeva, Olga. 2011. *ENRI-East Research Report #9. The Russian Minority in Lithuania*. Vienna: Institute for Advanced Studies, ENRI-East. Prieiga internetu: https://www.abdn.ac.uk/socsci/documents/9_The_Russian_Minority_in_Lithuania.pdf.

Miller, Alexei. 2010. „Russia: Power and History“ in Samuel A. Greene (ed.) *Engaging History: The Problems and Politics of Memory in Russia and the Post-Socialist Space*. Moscow: Carnegie Moscow Center. Prieiga internetu: https://www.files.ethz.ch/isn/137834/WP_2_2010_engaging.pdf.

Miller, Alexei. 2012. „The Turns of Russian Historical Politics, from Perestroika to 2011“ in Alexei Miller and Maria Lipman (eds.) *The Convolutions of Historical Politics*. Budapest, New York: Central European University Press.

Nikžentaitis, Alvydas. 2013. „Atminties ir istorijos politika Lietuvoje“ kn. Alvydas Nikžentaitis (sud.) *Atminties daugiasluoksniskumas: miestas, valstybė, regionas*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.

Nikžentaitis, Alvydas. 2017. „Atminties kultūra ir istorijos politika šiandieninėje Rusijoje“, *Kultūros barai* 9: 73–83.

Norris, Stephen M. 2007. „Guiding stars: The Comet-like Rise of the War Film in Putin's Russia: Recent World War II Films and Historical Memories“, *Studies in Russian and Soviet Cinema* 1 (2): 163–189.

Onken, Eva-Clarita. 2007. „The Baltic States and Moscow's 9 May Commemoration: Analysing Memory Politics in Europe“, *Europe-Asia Studies* 59 (1): 23–46.

Petrauskienė, Aistė. 2017. „Lietuvos partizanų pogrindžio valstybės bruožai“, *Tautosakos darbai* 53: 155–174.

Petrušauskaitė, Vida; Pilinikaitė Sotirovič, Vilana. 2012. „Rusai Lietuvoje: etninės grupės raida ir socialinės integracijos iššūkiai 2001–2011 m.“, *Etniškumo studijos* 1–2: 14–50.

Petrušauskaitė, Vida; Šliavaitytė, Kristina; Frėjutė-Rakauskienė, Monika. 2015. *Lietuvoje gyvenančių tautinėms mažumoms priklausančių asmenų padėties tyrimo ir rezultatų analizės ataskaita*. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras. Prieiga internetu: https://lrkm.lrv.lt/uploads/lrkm/documents/files/1_%20Tautini%C5%B3%20ma%C5%BEum%C5%B3%20apklausos%20ATASKAITA.pdf.

Pocius, Mindaugas. 2009. *Kita mėnulio pusė: Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*. Vilnius: LII.

Raleigh, Clionadh. 2010. „Political Marginalization, Climate Change, and Conflict in Africal Sahel States“, *International Studies Review* 12: 69–86.

Safronovas, Vasilijus. 2009a. „Klaipėdos užėmimo istorijos 1944–1945 metais kontroversijos“, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis* XVIII: 127–150.

Safronovas, Vasilijus. 2009b. „Antrojo pasaulinio karo įvykiai Rytų Prūsijoje Klaipėdos krašto ir Kaliningrado srities atminimo kultūroje“, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis* XVIII: 87–108.

Safronovas, Vasilijus. 2011. *Praeitis kaip konflikto šaltinis: Tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*. Vilnius: LII.

Sakwa, Richard. 2008. „‘New Cold War’ or Twenty Years’ Crisis? Russia and International Politics“, *International Affairs* 84 (2): 241–267.

Selimović, Meša. 1966. *Derviš i smrt*. Belgrade: Zavod za udžbenike.

Senn, Alfred Erich. 1990. *Lithuania Awakening*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press.

Šutinienė, Irena. 2011. „Daugiakultūrinio miesto istorija komunikacinėje tautinių grupių atmintyje: Klaipėdos ir Vilniaus atvejai“ kn. Alvydas Nikžentaitis (sud.) *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas: 225–284.

Taljūnaitė, Meilutė. 2014. „Tautinio ir pilietinio identiteto daryba ir raiška: Klaipėdos naujosios kartos rusakalbių atvejo studija“, *Etniškumo studijos* 2: 109–123.

Threadcraft, Shatema. 2014. „Intimate Injustice, Political Obligation, and the Dark Ghetto“, *Signs* 39 (3): 735–760.

Todorov, Tzvetan. 2009. „Memory as Remedy for Evil“, *Journal of International Criminal Justice* 7: 447–462.

Trimonienė, Rūta. 2006. *Paminklai Lietuvos sovietinio genocido aukoms ir rezistencijos dalyviams atminti (1941–1953, 1988–2006 m.)*. Magistro darbas. Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas. Prieiga internetu: <https://epublications.vu.lt/object/elaba:2153128/>.

Tumarkin, Nina. 1994. *The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia*. New York: Basic Books.

Vihalemm, Triin; Jakobson, Valeria. 2011. „Representations of the Past in the Estonian Russian-Language Press: ‘Own’ or Diaspora Memory?“, *Nationalities Papers* 39 (5): 705–731.

Weiner, Amir. 1996. „The Making of a Domi-

nant Myth: The Second World War and the Construction of Political Identities within the Soviet Polity“, *The Russian Review* 55 (4): 638–660.

Weiner, Amir. 2001. *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*. Princeton: Princeton University Press.

Wolf, Eric R. 1990. „Distinguished Lecture: Facing Power – Old Insights, New Questions“, *American Anthropologist* 92 (3): 586–596.

Wolfe, Thomas C. 2006. „Past as Present, Myth, or History? Discourses of Time and the Great Fatherland War“ in Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner and Claudio Fogu (eds.) *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham: Duke University Press.

Žalimas, Dainius. 2006. „SSRS okupacijos žalos atlyginimo įstatymas tarptautinės teisės normų kontekste“, *Jurisprudencija* 10 (88): 22–32.

Žilinskas, Justinas. 2001. „Genocidas – sąvokos traktuotė Lietuvoje ir užsienyje“, *Genocidas ir rezistencija* 2: 109–115.

Žilinskas, Justinas. 2004. „Lietuvos laisvės kovotojų statuso pagal tarptautinę teisę klausimai ir agentų smogikų bylos“, *Genocidas ir rezistencija* 2: 168–174.

Žilinskas, Justinas. 2012. „Introduction of “Crime of Denial” in the Lithuanian Criminal Law and First Instances of Its Application“, *Jurisprudencija* 19 (1): 315–329.

Клумбите, Неринга. 2017. «Память об анти-советском сопротивлении в жизни одного литовского села», *Уроки Истории*, 2017 08 03. Prieiga internetu: <http://urokiistorii.ru/node/54023>.

Сафроновас, Василиюс. 2009с. «О тенденциях политики воспоминания в современной Литве», *Ab Imperio* 3: 424–458.

ABSTRACT

POLITICAL EXCLUSION AND BIPOLAR STRUCTURES OF HISTORICAL JUSTICE. MEMORIES OF WWII AMONG LITHUANIAN RUSSIAN-SPEAKERS IN THE CONTEXT OF THE POLITICS OF HISTORY IN LITHUANIA AND RUSSIA

In Lithuania, the politics of history center on Lithuania’s Soviet occupation and post-war resistance, while in Russia the focus is on the USSR’s victory in WWII and the USSR’s role in the liberation of Europe from fascism. I argue that the politics of history in Lithuania and Russia create mutually exclusive, institutionalized, bipolar historical structures, according to which justice for one nationality is presented as an injustice to another. This article draws on the analysis of the politics of history in Lithuania and Russia as well as my own ethnographic research in Vilnius, Kaunas and Klaipėda among Lithuanian Russian-speakers and Lithuanians in 2016–2017. I show how in Lithuania, the politics of history surrounding WWII commemorations create the political exclusion of Russian speakers, which is experienced and unmade by personal justice and reconciliation stories of Lithuanian Russian-speakers as well as Lithuanians. In the context of geopolitical insecurity, which intensified after the Russia-Ukraine conflict, bipolar historical structures gain increasing significance as political tools; they are an outcome of both Lithuania’s and Russia’s politics of history.

Miami University
100 Bishop Cr., 120 Upham
Oxford, OH 45056
USA

Etninių tyrimų institutas
Lietuvos socialinių tyrimų centras
A. Goštauto g. 9
LT-01108 Vilnius
El. paštas: klumbyn@miamioh.edu